

**Ғафур Ғулом
номидаги
бадний адабиёт
нашриёти
ТОШКЕНТ
1967**

Нашрга тайёрловчи
ИЗЗАТ СУЛТОН

Комил ҳамд ва вофир шукр ул сониъгаким, инсон хилқати байтининг назмин аносир тўрт рукни била тузди ва бу байт арконин назм аҳлининг солим табъ ва мустақим зеҳни икки мисраи била манзум кўргузди. Ва жаид наът ва қариб дуруд ул нозимгаким, олам аҳли интизоми учун шариат мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик сиқли ҳашр мезониға мадад еткурди.

Аммо баъд; солим ва мавзун табълиғ назм аҳлиға ва матбуъ табъ ва мулойим зеҳнлик шеър хайлиға маъруз улким, бу банда ҳазрати султонус-салотин муиззус-салтанати вад-дунё вад-дин Султон Ҳусайн Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва адома умраҳу ва давлатаҳунинг ҳар навъ назм бобида таълим ва тарбиялари била ва ҳар синф шеър услубида тафҳим ва тақвиялари била аҷам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намоийш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қондадаким, маъни абкорига зийнат ва оройиш кўркузуб эрдилар, чигатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайдуру ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмайдуру.

Аммо чун ул ҳазратнинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони эрди ва латиф табълари назм қавоидининг мезони ва замон шуароси олий даргоҳда ходим ва даврон булоғо ва зурафоси маолий боргоҳда мулозим эрди-

лар, мудом назм ва насрдин сўз мазкур ва аладдавом шеър ва муаммодин табъ натойжи мастур бўлур эрди ва ул ҳазратнинг дақойиқ шиор табълари назм ойини ва интишориға толиб ва ҳақойиқ осор зеҳнлари шеър тартиби ва иштиҳориға роғиб; андоқки, назм аҳлининг шакаррези ва муҳаббат хайлининг оташ ангези, дард ва шавқ тариқининг покрави, яъни Амир Хисрав Деҳлавий равваҳаллоҳу руҳаҳунинг ғазалиётиниким, тўрт девонға машҳурдур, улча саъй ва имкони бор, қилилиб, йиғдурдилар ва анинг абёти адади ўн секкиз мингга етти ва ани ғоятти зийнат ва зеб ва ниҳоятти такаллуф ва жадвал ва тазҳиб била замон хушнавислариға китобат қилдурдилар ва анинг ривож ва равнақин қуёшдек ройи оламорой машғуллиқи била фалакдин ошурдилар. Чун ул маликул-калом бу фанда маҳорат ва камолидин ва амийқ табъ ва дақиқ хаёлидин кўпрак баҳрда шеър айтибдур ва аксар назм номатбуъ вазнда дебдур ва замон зурафосидин баъзининг солим табъи анинг балоғатидин қосир ва гидрокидин мутаҳаййир, балки мутанаффир эрди. Ул ҳазратнинг ҳумоюн табълариға ғариб ихтирос ва ажиб ижтиҳоде келдиким, ҳаргиз салотиндин, балки шуаройи назм ойиндин ҳеч кимнинг хаёлиға келмайдур ва хотириға хутур қилмайдур.

Анинг шарҳи будурки, ул девонда ҳар ғазал бошида ул ғазал не баҳрда ва не вазнда эрканин ва аркониға қайси зиҳоф кириб, не навъ тағайюр топқанин битгайлар ва сабт қилгайлар, то барча эл ул баҳр аҳволини ва ул вазн ашқолини маълум қилгайлар, ва алҳақ бу хаёл асру ғариб ва нодир тушубдур, балки жамъ девон тартиб берган шуароға азим ҳаққе собит бўлубтур. Ва бу банданин дағи тўрт девониға ким, туркча тил билан назм топибдур ва абёти адади йигирми беш мингга яқинлашибдурким, ул ҳазратнинг ҳумоюн алқобиға рақам топибдур ва музайян бўлубтур, ҳам ушбу мазкур бўлғон дастур била тартиб берилибдур.

Чун ул ҳазратнинг муборақ хотирлари шеър бухур ва авзониға ва назм қавонд ва мезониға мунча мойил эрди, аруз фаннида бу мухтасар сабт бўлди ва анга «Мезонул-авзон» от қўюлди ва неча қонда ва доира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан возии Халил ибни Аҳмад ва илм устоли Шамс Қайс кутубида ва Хожа Насир Тусийнинг «Меёръ-рул-ашъор»ида, балки Ҳазрати Махдумий наввара марқадаҳу нуран «Аруз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдиким, бу китобға изофа қил-

дим. Эмди тенгридин тавфиқ тилаб, ул азизлар руҳидин истимдод қилиб, шуруъ қилилур.

Аммо билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидур, шариф фандур. Невчунким, назм илмининг рутбаси бағоят бийик рутбадур. Андоқки, ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавонди била ростдур. Ул жумладин бири бу оятдурким: «Лан таноул-бирра хато илон»дур; «рамали мусаддаси маҳзүф» воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: «Валмурсалоти урфан, фал-осифоти асфан»ким, вазни: «мафъулу фоьилотун мафъулу фоьилотун»дур, «музореи мусаммани ахраб» воқеъ бўлубтур. Ва яна: «Жанноти аднин фадхуллуҳо холидин»ким, вазни: «мастафъилун мустафъилун мустафъилон»дур ва «ражази мусаддаси музол» воқеъ бўлубтур. Ва каломуллода кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва расул саллаллоҳу алайҳивассаллам аҳодисида дағи ҳам бу тариқ тушубтур. Ул жумладин бири будурким, «ман акрама олиман фақад акрамани» ким, вазни: «мафъулу мафоилун мафойилу фаул»дур, ва рубойи вазнида «ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи мажбуб» воқеъ бўлубтур.

Ва амирул-мўминин Али каррамаллоҳу важҳаҳунинг ашъори кўпдур, балки девони бор. Яна машойих ва аймма ва авлиёуллодин ҳам кўп азимуш-шаён элнинг назми, балки девони ва маснавий тариқи била китоблари борким, истишҳодға ҳожат эрмас, нечунким, халойиқ қошида равшандурур ва ҳам сўз татвил топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзониға мавқуфдур.

Бас собит бўлдиким, аруз фанни шариф фандур. Ва буким, бу илми нечун «аруз» дедилар, мухталиф ақвол бор. Ул жумладин, бири била иктифо қилилур. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возиидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир води эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водида аъроб уйларин тикиб, жилва бериб, баҳоға киюрурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» дебтурлар. Байтники уй оти бирла отабдурлар, муносабати муни дебдурларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни ҳайсиятидин кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳ-

зунот ва махфиёти ўрнига ҳам мунда махфий ва мактум хаёлот ва маони топса бўлур, бу муносабатлардин ани «байт» дебдурлар.

Аммо маълум бўлсунким, аруз фанни аҳли назм авзони усулининг биносин уч рукнига қўюбтурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дебтурлар.

Сабаб икки навъдур: сабаби хафиф, ва ул лафзедур муштамил: бир мутаҳаррик ва бир сокинға, андоқким, май (می) ва най (نی) ва гул (گل) ва мул (مل). Ва сабаби сақийл, ва ул лафзедур муштамил: икки мутаҳаррикка, андоқким, юзи (یوزی) ва кўзи (کوزی) ва хати (خطی) ва қади (قدی).

Ва ватад дағи икки қисмдур: ва ватади мажмуъ, ва ул лафзедур: икки бурунқи ҳарфи мутаҳаррик ва бир сўнгқи ҳарфи сокин, андоқким, шажар (شجر) ва самар (ثمر) ва Хутан (ختن) ва Адан (عدن). Ва ватади мафруқ, ва ул лафзедур: бурунқи ва сўнгқи ҳарфи мутаҳаррик ва ўртанчи ҳарфи сокин, андоқким, хома (خامه) ва нома (نامه) ва ноқа (ناقه) ва фоқа (فاقه).

Фосила дағи икки навъдур: Фосилаи суғро, ва ул лафзедур: уч ҳарфи мутаҳаррик ва тўртунчи ҳарфи сокин, андоқким, мираким (میرکیم) ва юраким (یورکیم). Ва фосилаи кубро, ва ул лафзедур: тўрт ҳарфи мутаҳаррик ва бешинчи ҳарфи сокиндур, андоқким, яшамаған (یشمغن) ва қасамаған (қасқин).

Ва бу арқоннинг мажмуи бу калимот таркибида даражадурким: «Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим».

Ва мавзун калом таълифи бу арқоннинг ҳеч қайсини то яна бирига мураккаб қилмағайлар, мустаҳсан тушмас. Не сабабдин, андоқким, байт:

Эй ой, келким, ёрингдурмен,
Фурқат шоми зорингдурмен.

Ва не автоддин, андоқким, байт:

Қади ҳавосидин гаҳи шажар сари назар қилай,
Юзи хаёлидин гаҳи чаман сари гузар қилай.

Ва не фавосилдин, андоқким, байт:

Мираким, тилаким чу сен ўлдунгу бас,
Не қилай яналар кўрарни ҳавас.

Бас мавзун калом таълифида бу аркон таркибидин гузир йўқтур ва араб ва ажам шуаросининг жамиъ ашъори мураккаб бу аркон ижтимоиндидур, ва аруз аҳли ани «афойл» ва «тафойл» дерлар ва ул секкиз фаслга мунҳасирдур:

1) Фаъулун — (فعلون) — ватади мажмуъ тақдими била сабаби хафифқа.

2) Фоъилун — (فاعِلن) — сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.

3) Мафoъийлун — (مفاعيلن) — ватади мажмуъ тақдими била икки сабаби хафифқа.

4) Мустафъилун — (مستفعلن) — икки сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.

5) Фоъилотун — (فاعلاتن) — ватади мажмуъ кидурмак била икки сабаби хафиф орасиға.

6) Мафoъилатун — (مفاعلتن) — ватади мажмуъ тақдими била фосилаи суғроға.

7) Мутафoъилун — (متفاعِلن) — фосилаи суғро тақдими била ватади мажмуъға.

8) Мафъулоту — (مفعولات) — икки сабаби хафиф тақдими била ватади мафруққа.

Ва улча бу секкиз усулдин форсий шеърда касирул-вуқуъдур — бешдур: 1) мафoъилун, 2) ва фоъилотун, 3) ва мустафъилун, 4) ва мафъулоту, 5) ва фаъулун. Ва туркча шеърда ҳам, улча мулоҳаза қилилибдур, бу аркондин ўзга вуқуъ топмас, магар такаллуф била. Ва бу беш аслнинг ҳар бирига неча фаръдурким тағайюрлар сабабининки, ани арузийлар «зиҳоф» дерлар, ҳосил бўлур. Ул жиҳатдин зиҳоф ва фуруъ орасида бир фасл тартиб берилди.

Фасл. Мафoъийлун зиҳофоти ўн бирдур ва фуруи дағи ўн бирдур. Аммо зиҳофи: 1) «Қабз» — мафoъийлун «ё»сининг исқотидур, то мафoъийлун қолғай. 2) «Каф» — мафoъийлун «нун»ининг исқотидур, то мафoъийлу қолғай. 3) «Харм» мафoъийлун «мим»ининг исқотидур, то фоъийлун қолғай ва мафъулун анинг ўрниға битарлар. 4) «Харб» — мафoъийлун «мим»и ва «нун»ининг исқоти-

дур, то фoъийлу қолғай ва мафъулу анинг ўрнига битарлар. 5) «Шатар» — мафoъийлун «мим» ва «ё»сининг исқотидур, то фoъилун қолғай. 6) «Ҳазф» — мафoъийлуннинг охир жузвининг охир сабаби хафифи исқотидур, бас мафoъийлундин мафoъий қолғай ва фаъулун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Қаср» — охир жузвининг, яъни сабаби хафиф охирининг исқотидур ва мақобилининг искони бас мафoъийлун мафoъийл бўлғай. 8) «Ҳатм» — «ҳазф» ва «қаср» ижтимои, (бас) мафoъийлунда мафoъ қолғай ва фаъул анинг ўрнига қўярлар. 9) «Жабб» — икки сабаби хафиф исқотидур, бас мафoъийлундин мафoъ қолғай ва фаъул анинг ўрнига қўярлар. 10) «Залал» — «ҳатм» ва «харм» ижтимоидур, мафoъийлунда бас фoъ қолғай. 11) «Батар» — «жабб» ва «харм» ижтимоидур, мафoъийлунда бас фo қолғай, фаъ анинг ўрнига қўярлар.

Аммо фуруъи: мафoъилун — мақбуз; мафoъийлу — макфуф; мафаъулун — ахрам; мафаъулу — ахраб; фoъилун — аштар; фаъулун — маҳзуф; мафoъийл — мақсур; фаул — аҳтам; фаул — мажбуб; фoъасалл; фаъ — абтар.

Фoъилотун зиҳфоти ўндур ва фуруъи ўн беш. Аммо зиҳфоти: 1) «Ҳабн» — аввал жузвининг сабаби хафифининг сокин ҳарфининг исқотидур, бас фoъилотундин фoъилотун қолғай. 2) «Каф» — бешинчи ҳарф исқотидур, бас фoъилотун фoъилотун бўлғай. 3) «Шакл» — «хабн» ва «каф» ижтимоидур, бас фoъилотун фoъилоту бўлғай. 4) «Ҳазф» — фoъилотунда «то» ва «нун» исқотидур — фoъило бўлур ва фoъилун анинг ўрнига битирлар. 5) «Қаср» — фoъилотунда фoъилот бўлур ва фoъилон анинг ўрнига қўярлар ва баъзи ҳамул «то»га тағйир бермай мазкур қилурлар. 6) «Қатъ» — фoъилотунда сўнги сабаб исқотидур ва батад сокиннинг ҳам исқоти ва моқабли искони, бас фoъил қолғай ва фаъулун анинг ўрнига қўярлар, аммо баъзи ани салм дебдурлар. 7) «Ташъис» — фoъилотун батадининг икки мутаҳаррикидин бирининг исқотидур, то фoъотун қолғай ё фoлотун қолғай, ҳар тақдир била мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 8) «Жаҳф» фoъилотунни хабн қилмоқ дур ва фoсилани исқот қилмоқ, тун қолғай, фаъ анинг ўрнига қўярлар. 9) «Тасбиғ» — охир жузвининг сабаби хафифига бир ҳарф ортурмоқдурким, фoъилотун фoъилотун бўлғай, фoъилиён анинг ўрнига қўярлар. 10) «Рабъ» — фoъилотунда қатъ ва хаб ижтимоидурким, фаул қолғай.

Аммо фуруъи: файлотун — махбун; фобилатун — мак-
фур; фаьилоту — машкул; фобилун — маҳзуф; фай-
лон махбун мақсур; фобилун — махбун — маҳзуф; фаь-
лун — мақту; мафъулун — мушаъас; фаьлон — мақтун му-
саббаъ; фаул — марбуъ; фоилиён — мусаббаъ; фаълиён —
махбун мусаббаъ; фоб-мажҳуфи мусаббаъ; фаъ — маҳ-
жуф.

Ва мустафъилун зиҳфоти тўққузду ва фуруъи ўн тўрт.
Аммо зиҳфоти: 1) «Хабн» — мустафъилунда мутафъи-
лун бўлур, мафобилун анинг ўрнига қўярлар. 2) «Тай» —
мустафъилуннинг тўртунчи ҳарфининг исқотидур, мустаъи-
лун қолур, муфтаъилун анинг ўрнига қўярлар. 3) «Қатъ» —
мустафъилуннинг «нун»ининг исқотидур ва «лом»ининг
искони, мустафъил қолур, мафъулун анинг ўрнига қўяр-
лар. 4) «Тахлиъ» — мустафъилунда «хабн» ва «қатъ» иж-
тимоидур, мутафъил қолур, фаъулун анинг ўрнига қўяр-
лар. 5) «Ҳазаж» — мустафъилуннинг ватади исқотидур,
мустаф қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Рафъ» —
бир сабаби хафиф исқотидур, ул жузвдинким, аввали икки
сабаби хафифдур, бас мустафъилундин тафъилун қолгай,
фоилун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Хабл» — мустафъилун-
дин «син» ва «фо» исқотидур, яъни «хабн» ва «тай» ижти-
моидур, мутаъилун қолур, фаьилатун анинг ўрнига қўяр-
лар. 8) «Изола» — мустафъилуннинг охиридаги ватади
мажмуъга бир сокин ортурмоқдур, мустафъилон бўлур.
9) «Тарфил» — мустафъилуннинг ватади мажмуъига бир
сабаби хафиф изофа қилмоқдур, мустафъилотун бўлур,
мустафъилотун анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: мафоилун — махбун; муфтаилун —
матвий; мафъулун — мақтуъ; фаулун — мухаллаъ; фаъи-
лун — маҳзуз; фоилун — марфуъ; файлатун — махбул; ма-
фоилон — матвий музол; мустафъилен — музол; файла-
тон — махбун музол; мафоилотун — махбун мураффал;
муфтаилотун — матвий мураффал; мустаъилотун — му-
раффал.

Мафъулоту зиҳфоти тўққузду ва фуруъи ўн тўрт.
Аммо зиҳфоти: 1) «Хабн» — мафъулотуда мафъулоту бў-
лур ва мафобилу анинг ўрнига қўярлар. 2) «Тай» — мафъу-
лотуда мафъилоту бўлур, фоилоту анинг ўрнига қўярлар. 3)
«Хабл» — мафъулотуда «хабн» ва «тай» ижтимоидур, маъи-
лоту бўлур, файлоту анинг ўрнига қўярлар. 4) «Вақф» —
мафъулоту «то»сининг исконидур, мафъулон анинг
ўрнига қўярлар. 5) «Кашф» — мафъулоту «то»сининг

исқотидур, мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Салм» (سالم) — мафъулоту ватадининг исқотидур — мафъу қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Жадъ» — мафъулотунинг иккала сабабининг исқоти ва «то»сининг исқонидур — лот қолур, фоъ анинг ўрнига қўярлар. 8) «Наҳр» — мафъулотунинг иккала сабаби ва «то»сининг исқотидур — ло қолур, фаъ анинг ўрнига қўярлар. 9) «Рафъ» — мафъулотунинг бурунқи сабабининг исқотидур, улоту қолур, мафъулу анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: мафойилу — махбун; фоилоту — матвий; файлоту — махбул; мафъулун — мавқуф; мафъулун — макшуф; фаулун — махбуни макшуф; фаулун — махбуни мавқуф; фаълун-аслам (اسلام); фоилон — матвийи мавқуф; фоилун — матвийи макшуф; файлун — махбуни матвийи макшуф; мафъулу — марфуъ; фоъ — маждуъ; фаъ — манҳур.

Ва фаулуннинг зиҳфоти олтидур, фуруъи ҳам олти. Аммо зиҳфоти: 1) «Қабз» — фаулунда фаулу бўлур, «лом» замми бирла. 2) «Қаср» — фаулунда фаул бўлур, «лом» сукуни била. 3) «Хазф» — фаулунда фау бўлур, фаул анинг ўрнига қўярлар. 4) «Салм» (سلم) — фаулунда «фо» исқотидур, улул қолур: фаълун анинг ўрнига қўярлар. 5) «Сарм» — фаулунда «фо» ва «нун» исқотидур, улу қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Батар» — фаулунда ватади мажмуъ исқотидур, лун қолур, фаъ анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: фаулу — мақбуз; фаулу — мақсур; фаул — маҳзуф; фаълун — аслам (اسلام); фаълун — асрам; фаъ — абтар.

Фасл. Чун авзон ва баъзи зиҳфот фуруъиким, муҳтожун илайҳ эди, билинди. Эмди билким, бухуреки баъзининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўққуздуз, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросига миллати истиъмолдин ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулойим таълиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда кайфа маттафақ назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зобитасидин оройи эрмишлар, то бу вақт тенгри иноятидин турк тили била шеър ажам шуаросига махсус бухур ва авзон дағи назм силкига кирди.

Аммо буҳур асомиси: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражаз, рамал, мунсариҳ, музориъ, муқтазаб, мужтасс, сариъ, жадид, қарийб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик.

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси икки мухталиф жузвғадур, бири хумосий ва бири субойй.

Тавил ажзоси икки қатла: «фаулун мафоййлун (фаулун мафоййлун)»дур, андоқким, байт:

Десам оразу зулфунг ул ўтдур, тутундур бу,
Дер ондин санга куймак, бу бирдур қаро қайғу.

«Фобилотун фобилун»дур, андоқким (байт):

Чехрадин бурқаъ очиб ўтқа куйдурдунг мани,
Чун кул ўлди пайкарим, кўкка совурдунг мани.

Ва басит ажзоси икки қатла: «мустаъилун фобилун мустаъилун фобилун»дур, андоқким, байт:

Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш.

Вофир ва комил биноси субойётғадур: мураккаб беш мутаҳаррик ва икки сокиндин. Вофир ажзоси мусаддасда олти қатла «мафоилатун», андоқким, байт:

Не фурқат эрур сенсизин ўртанур юраким,
Не бўлғай агар манга гузар айласанг, мираким.

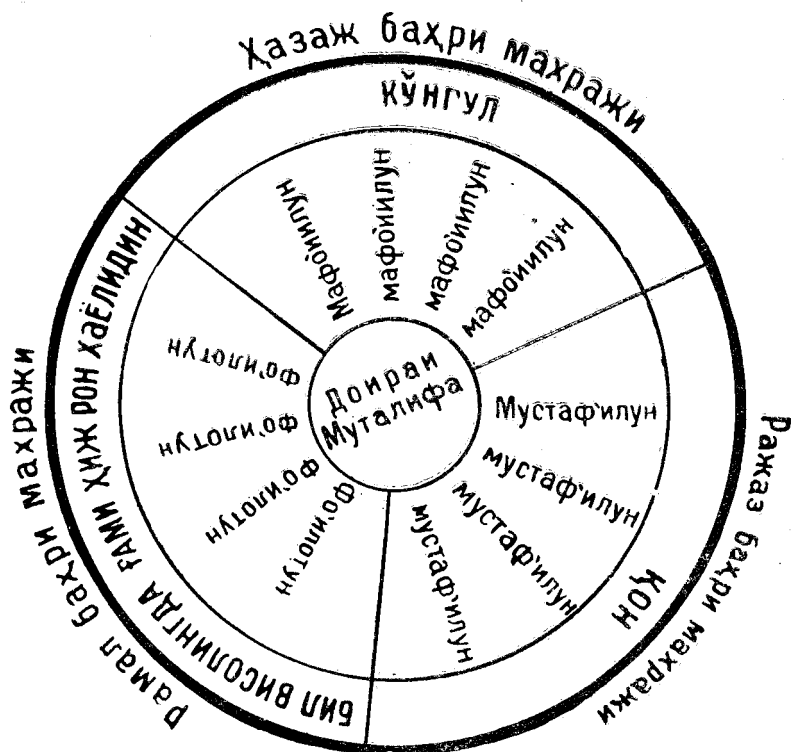
Ва комил ажзоси ҳам мусаддасда олти қатла «мутафобилун»дур, андоқким, байт:

Не бало эмиш сенинг ул хиром ила қоматинг,
Гаҳи суръатинг, гаҳи ноз бирла иқоматинг.

Ва ажам шуаросиға бу беш биҳордаким, мазкур бўлди, назм оз воқеъ бўлмиш бўлғай.

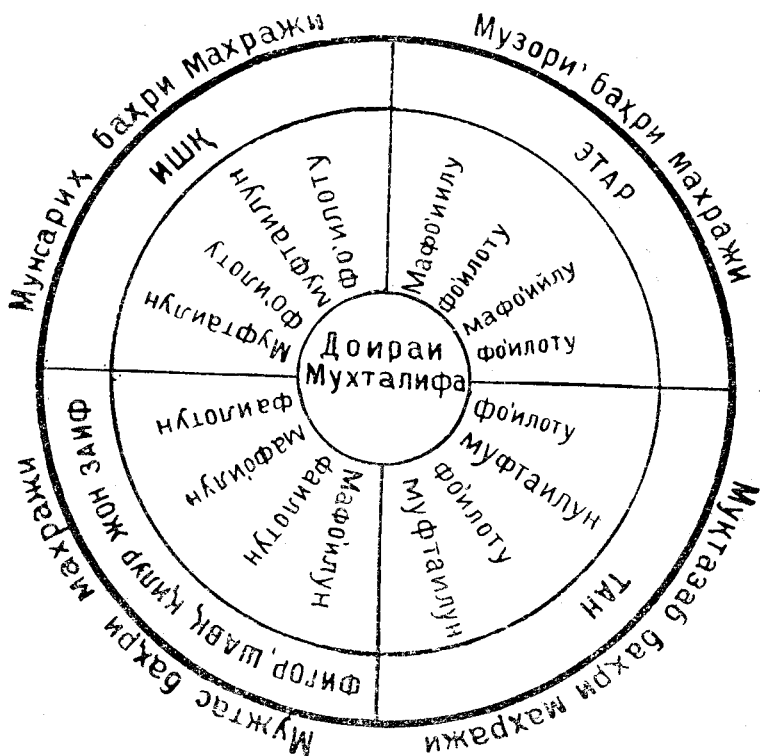
Аммо ҳажаз ва ражаз ва рамал биноси тавил ва мадид ва баситнинг субойётғадур. Ҳазажи мусаммани солимда секкизқатла «мафобийлун»дур, ва ражаз ажзоси саккиз қатла «мустаъилун»дур ва рамал ажзоси саккиз қатла «фобилотун» дур. Ва бу баҳрни бир доираға қўюбтурлар

ва ул доирани «Муъталифа» дебдурлар. Ва ул бу сурат била дурур:

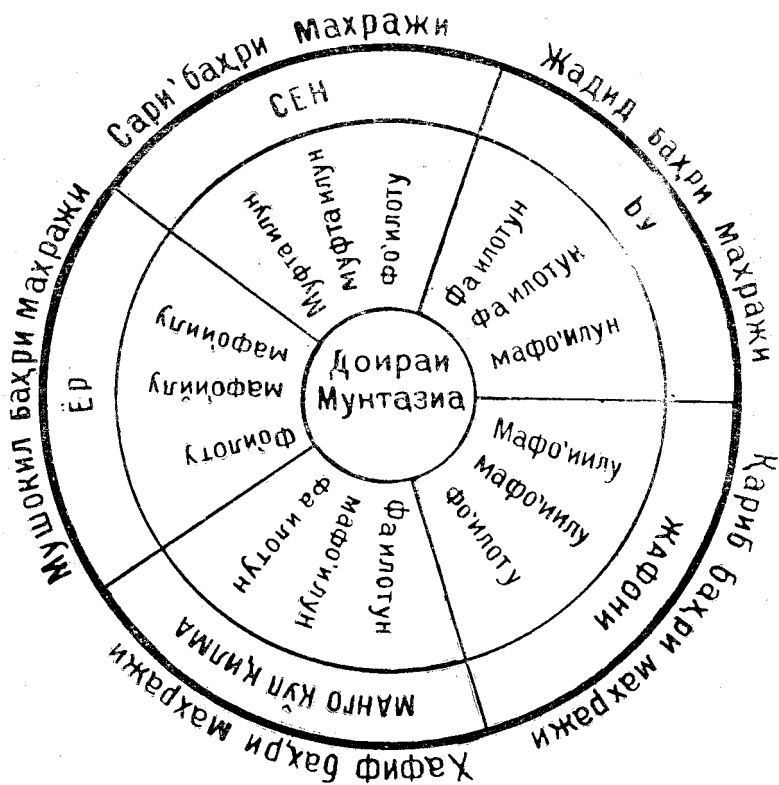
Мунсариҳ ва музориъ ва муқтазаб ва мужтасс ва сариъ ва жадид ва қарийб ва хафиф ва мушокил биноси субоиёт-қадурки, анда ихтилофдур, салимларин бир доирада жамъ қилмайдулар. Аммо мунсариҳи матвий ва музориъи матвий ва макфуф ва муқтазаби матвий ва мужтасси макфуф ва махбунники, мусамманул-ажзодурлар, бир доираға

қўюб, ул доирани «Мухталифа» дебдурлар. Бу сурат биладур:

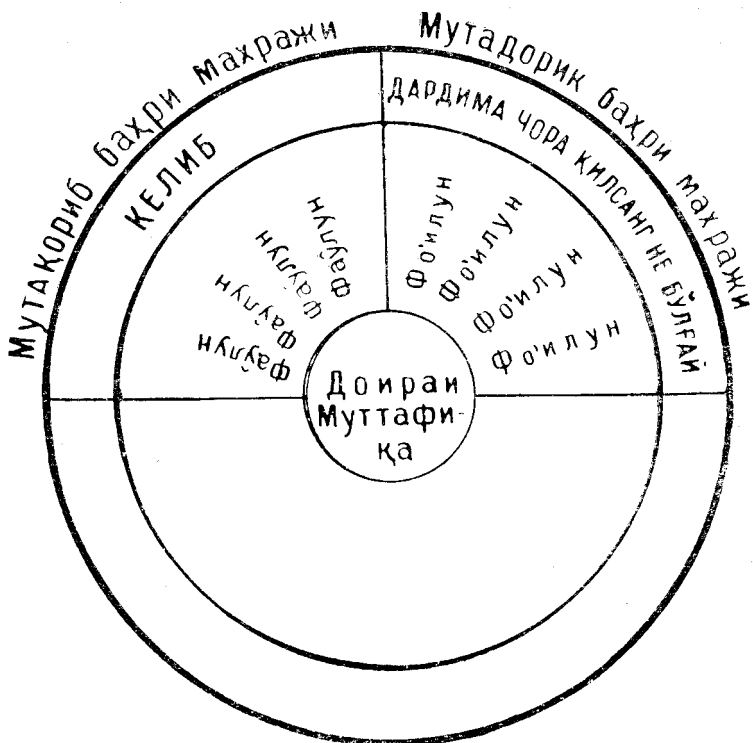
Ва сариҳи матвий ва жадиди махбун ва мақбуз ва қарийби макфуф ва матвий ва хафифи дифис махбун ва мақбуз ва мушокили макфуфу мақсурки мусаддасул-ажзо-

дурлар, бир доирага қўюб, ул доирани «Мунтазия» атаб-
дурлар. Бу сурат биладур:

Ва мутақориб ва мутадорик ажзоси хулосиётқадурки,
мураккаб уч мутаҳаррик ва икки сокиндиндурлар. Мута-
қориб ажзоси секкиз қатла «фаъўлун» ва мутадорик ажзо-
си секкиз қатла «фаъилун» ва бу икки баҳрни бир доира-

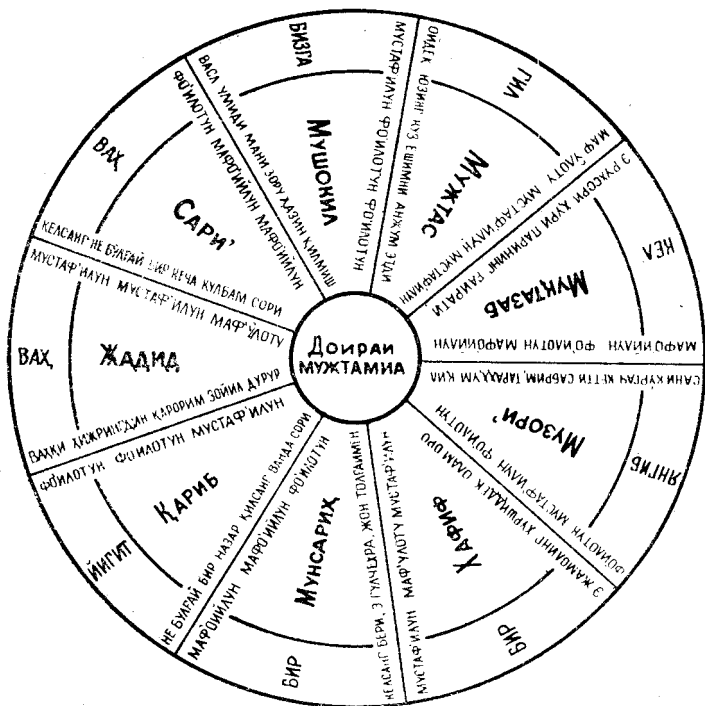
да қўюб, отин «Муттафиқа» дебутурлар. Бу сурат биладур:

Агар мунсарих ва музорих ва муқтазаб ва мужтасс баҳрига зиҳфот йўл бериб, мусамман қилиб, бир доира қўюбутурлар ва сарих ва жадид ва қарийб ва хафиф ва мушокил баҳрига дағи зиҳфот дохил қилиб, яна бир доира қўюбутурлар. Аммо буларнинг солиминиқи, анга ҳеч зиҳф кирмамиш бўлғай, ҳеч доирага тартиб била забт қилмайдурлар.

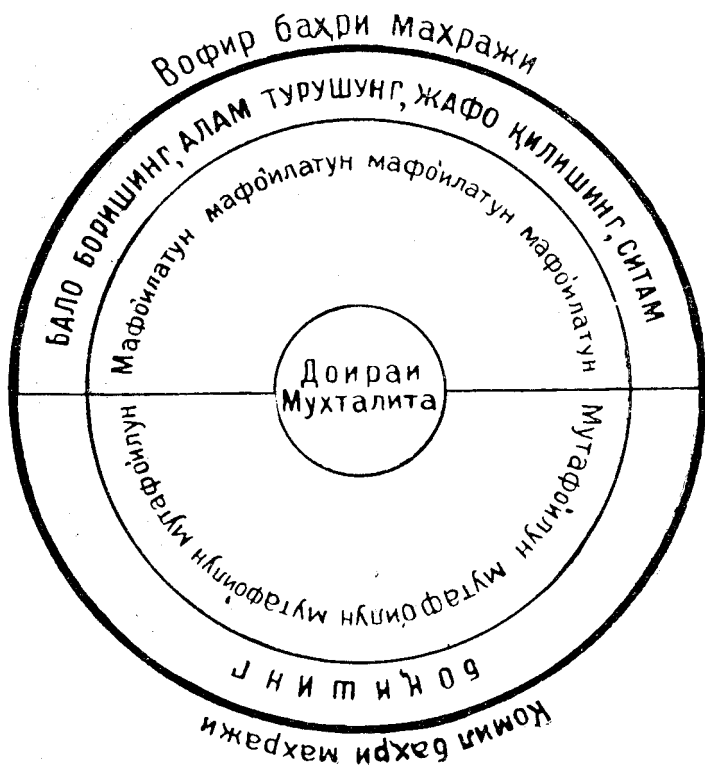
Бу мазкур бўлган тўққуз асл баҳрнинг солиминиқи, зиҳфот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир доираи

азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисраъдин ҳам истихрож қилиб, ул «Доираи мужтамиа» дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим ва ул бу навъ сурат биладур, ҳоказо:

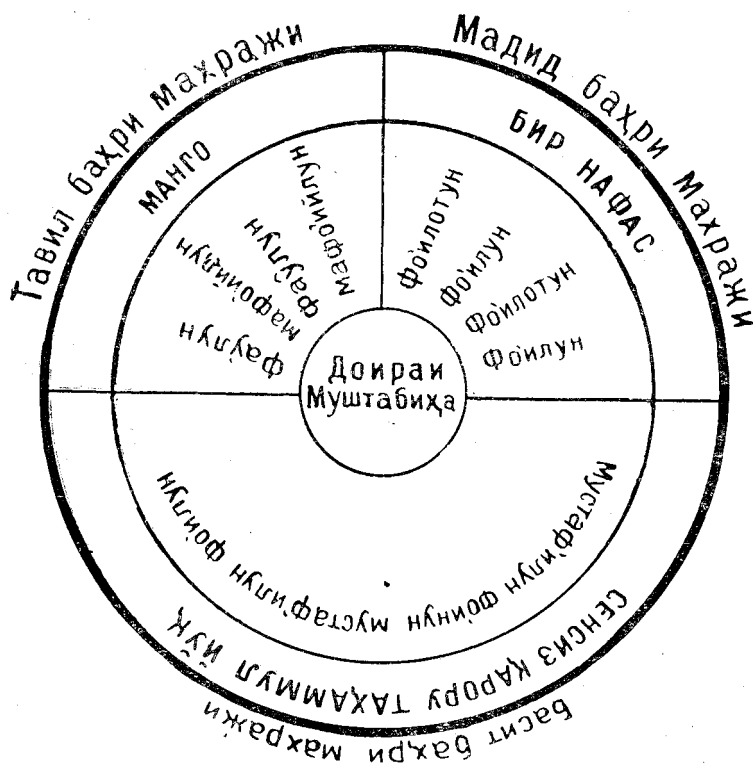
Ва комил баҳри била вофир баҳрида чун назм кам воқибъ бўлубтур, агар солим ва матбуъ баҳрлардур, аммо доира-расиға оз таъарруз қилибдурлар, ул икки баҳрға дағи дои-

ра қўюлди ва анинг отин «Доираи мухталита» дейилди, бу сурат биладур:

Аmmo тавил ва мадид ва басит баҳри араб шуаросининг махсусидур, алар арузларида доирага кюрубдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бир доирага кюруб, бу мухтасарга дохил қилилдим, ул дои-

радин орий бўлмағай ва ани «Доираи муштабиқа» деб дурлар, бу сурат биладур:

Фасл. Шеър тақтиъи иборат андиндурким, байт алфозини бир-биридин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушғай ул биҳорнинг афобийлидин биригаким, ул байт баҳрда воқиъдур, ва тариқи будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсиға воқиъ бўлғай, йўқким, аҳволиғаки, ул фатҳа ва замма ва касрадур ва малфуз эътибор қилғай, йўқки мактуб, ва ҳар ҳарфки лафзда келғай, агарчи китобатда бўлмағай, тақтиъда ҳисобға кирғай, нечукким,

мушаддад ҳуруф ва «алиф»декки, «ҳамза» ишбоъидин ҳосил бўлур, андоққим, мисраъ:

Кетти улким, сендин ором истагаймен, эй кўнгул,

Тақтиъи: Кетти улким фоилотун сендин ором фоилотун истагаймен, фоилотун эй кўнгул фоилун ким мулоҳаза қиллса бу мисраъда ўн тўрт ҳарфи тақтиъ қилурда хориж бўлур. Ва ул «ё»ларким, хастае ва бастае ва ёрае ва оворае ва ёнае лафзидек танкир ва сифат ҳолида зоҳир бўлур, тақтиъ чоғи дохил қилурлар, андоққим, байт:

Хастаеким, бастаи ул зулф эрур,
Уйла йўқ девонаи фарзонае.

Тақтиъи: Хастаким фоилотун бастае ул фоилотун зулф эрур фоилун. Уйла йўқ де — фоилотун — вонаи фар — фоилотун зонаи фоилун.

Аммо улча китобатда бордур ва лафзда йўқтур — «атфи вовий»дек мисли: **جان و جهان** (жону жаҳон) ва заммаи лаънийи вовийдек, мисли: **بو و يو** (бу ва йу) ва заммаи ишбоъийи вовийдек, мисли: **خواب و خورد** (хобу хўрд); андоққи, бу мисол учаласига шомилдур, мисра:

Хўрду хобим бу дабистон айламиш.

Ҳамул ўтган дастур била тақтиъ қилилур. Яна «ҳо» ҳарфики, талаффузга кирмаски: **وجه و خاره و ياره** (важҳ ва хора ва ёра)дек, агар байт ўртасида воқиъ бўлса, тақтиъдин соқит бўлур ва агар байт охирида тушса, сокин ҳарф ҳисобиға кирар, андоққим, шеър:

Чунки ул юз гуле эрур тоза, (تازه)
Тоza гулга не ҳожати гоza. (غازه)

Яна «нун» ҳарфидур, ҳар «нун»ки, «вов ва алиф ва «ё»дин сўнгра воқиъ бўлсаки, моқабилан ҳаракати аларнинг ўз жинсидин бўлса, агар байт ўртасида тушса ва анга ҳаракат ориз бўлса, тақтиъдин соқит бўлур, андоққим, мисраъ:

Ҷонон мани маҳзунға қилур ким пинҳон.

Яна «то» ҳарфидур. Ҳар «то» ки андин бурун бир сокин ҳарф бўлғай *مست التنت* (маст, аласт) дек, чун байт ўртасида бўлса, бир мутаҳаррикка маҳсубдур ва агар байт охирида тушса, бир сокин ҳисобиға кирар, андоққи, мисраъ:

Лаълинг майидин эрур кўнгул масти аласт.

Яна ҳар сокин ҳарфиким, яна бир сокиндин сўнгра воқийъ бўлса, андоққим, мисраъ:

Яна ёр айлади бедоде бунёд.

Ва ҳар «то»ки яна андин бурун икки сокин бўлғай, агар байт ўртасида тушса ва талаффузға кирса ўз моқабилли била, ҳар бири бир мутаҳаррик ҳисобиға кирарлар, андоққим, мисраъ:

Ғам юкидин кўнгулда кўфтидурур.

Ва агар байтнинг охирида тушса, ҳар ҳол била тақтиъда соқит бўлур, невчунки, аруз авзонида уч сокин ҳеч важҳ била жамъ бўлмас, андоққим, мисраъ:

Жаҳон бўлмасун дўст гар бўлмаса дўст.

Ва ҳам бу навъдур «бо ҳарфи *كشاسب* (Гаштосб) била (*الهراسب*) (Лўҳросб) да.

Ва яна «алиф»дур, ҳар мутаҳаррик «алиф»ким, анинг ҳаракатин муқбилиға нақл қилсалар, тақтиъ(да) соқит бўлур, андоққим, мисраъ:

Ман агар ёрдин айрилмасам эрмасдур тонг.

Яна «ё» ҳарфидур, чун «ё» ҳарфидан сўнгра мутаҳаррик «алиф» ким, машқда бўлғай, чун талаффузға кирмағай, тақтиъдин соқит бўлғай, андоққим, мисраъ:

Борди ул шўху кетти иш мендин.

Ва яна аксар малфуз ҳарфиники, ғайри мактубдур ва мактуб ҳарфиники, ғайри малфуздур, бу мазкур бўлган ҳуруфға мунҳасир билмағайлар.

Яна туркча алфоздурким, анда «алиф» ва «вов» ва «ё» фатҳа ва замма ва касра ҳаракати ўрниға битилурки, бу ҳеч маҳалда ҳарф ҳисобиға кирмас, балки ҳаракат ўрниға-

дурур, магар баъзи ердаким, байтнинг охирида тушган ва ани заруратдин қофия қилмиш бўлғайлар, андоқким, байт:

Белингу зулфунг хаёлин шарҳ этармен мў-бамў,
Ташнадурмен лаълинга то бордурур жонимда сув.

Яна ортуқси «нун»лардурким, сўз иртиботи учун за-
мойирда «нинг» (نينک) лафзида битилур, мисли «онинг»
ва «менинг» ва «сенинг» лафзида, андоқким, байт:

Эй кўнгул, билгилки бу жон не сенингдур не менинг,
Балки онингдур десанг кимнинг дейинким ёрнинг.

Ва бу мазкур бўлгон алфознинг «коф»ларидурким,
«коф» ўрнига битилур, аммо талаффузга «коф» ўрнига кир-
мас. Ва яна «нун» била «коф»лардурким онинг ва менинг
ва тонг ва ўнг ва сўнг ва нанг ва танг **ائينک و مينک**
و تانک و اونک و سونک و ننک و تنک лафзида воқибдур-
ким, барчаси тақтиъда соқит бўлур.

Чун бу муқаддимот баёнига кирди, аммо билмак ке-
ракким, бу саноат арбоби аввалги мисраънинг бурунқи
жузвин «садр» дерлар, сўнгги жузвин «аруз» дерлар ва
сўнгги мисранинг бурунқи жузвин «ибтидо» дерлар ва
сўнгги жузвин «зарб». Ва улча «садр» ва «аруз» ва ибти-
до ва «зарб» орасидадур, ани «ҳашв» дерлар ва ҳар байт-
ки анинг тақтиъида зиҳофе воқиб бўлмайдур, они «солим»
дерлар.

Энди ҳар бирининг солимин ва ё зиҳофиким, анга ки-
риб, ани солимлиғидин чиқорибдурки, андин баъзи матбуъ
тушубдур ва баъзи номатбуъ тартиб била адо қилилур.

Чун ҳажаз ва ражаз ва рамал баҳри бурунқи доирага
кирдиким, «муъталифа»га тасмия топти ва бурунроқ ҳа-
жаз мазкур бўлди, андин ибтидо қилилур.

(ҲАЗАЖ БАҲРИ)

(Ҳазажи мусамман)

Ҳазажи мусаммани солимул-аркон

Зиҳи мулкунгнинг ўн секиз мингидин бир келиб олам,
Бу олам ичра бир уйлук қулунг Ҳавво била Одам.
Мафoъийлун мафoъийлун мафoъийлун мафoъийлун

Ҳазажи мусаммани мусаббағ

Майи лаълингга гўёким, ҳаёти жон эрур мамзуж,
Ки ул эрмас зулоли чашмаи ҳайвон эрур мамзуж.
Мафъийлун мафъийлун мафъийлун мафъийлун

Ҳазажи мусаммани маҳзуф

Зиҳи қаддинг ниҳоли бутуб жон гулшанидин,
Юзунг меҳри кўнгулга кириб кўз равзанидин.
Мафъийлун мафъийлун, мафъийлун мафъийлун

Ҳазажи мусаммани аҳраб

То кўз била кўнглумни ул ғамза мақом этмиш,
Қонимни ҳалол айлаб, уйқумни ҳаром этмиш.
Мафъулу мафъийлун мафъулу мафъийлун

Ҳазажи мусаммани макфуфи мақсур

Зиҳи қадду юзунг кўрса уётлиғ парию ҳур,
Десам сарву гул эрмас бу муҳиқмен доғи маъзур.
Мафъийлу мафъийлу мафъийлу мафъийлу

Ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур

Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолау фарёд.
Мафъулу мафъийлу мафъийлу мафъийлу

Ҳазажи мусаммани макфуфи маҳзуф

Кўзунгдек қони наргис, юзунгдек қони гулшан?
Энгиндек қони насрин, қадингдек қони савсан?
Мафъийлу фаулун мафъийлу фаулун

Ҳазажи мусаммани макфуфи мақсур аруз ва зарб

Жамолингга неча боқсам эрур ҳуснинг фузунроқ,
Хаёлингга неча тушсам бўлур фикрим узунроқ.
Мафъийлун мафъийлун мафъийлун мафъийлу

Ҳазажи мусаммани аҳраби макфуф

Ортар манга ҳайрат гар онинг ҳусниға кўз солсам,
Ўртар мани ғайрат гар ўртар чоғда боқиб қолсам.
Мафъулу мафъийлу мафъийлу мафъийлун

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Ишқ ичра қони мен киби зеру забар ўлғон,
Ҳаркимки йўқ андин батар ўлғон, батар ўлғон.
Мафъулу мафобийлу мафобийлу мафулун

Ҳазажи мусаммани аштари маҳзуф

Эй хатинг муанбар, вэй қадинг санубар,
Раҳм қилки, бўлдум фурқатингдин абтар.
Фоилун фаулун фоилун фаулун.

(ҲАЗАЖИ МУСАДДАС)

Ҳазажи мусаддаси солим

Зиҳи рухсоринг олида қуёш тийра,
Қуёшдин йўқки ондин эл кўзи хийра.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси мақсури аруз ва зарб

Унутмоғилки, то ҳажр этди бедод,
Мани бир нома бирла қилмадинг ёд.
Мафобийлун мафобийлун мафобийл

Ҳазажи мусаддаси маҳзуфи аруз ва зарб

Ики кўз манзилинг, эй моҳ маҳмил,
Кўнгулга азм қил манзил-баманзил.
Мафобийлун мафобийлун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи садр ва хашв

Боғ ичра чу гарм бўлди бозоринг,
Юз важҳ ила бўлди гул харидоринг.
Мафъулу мафобилун мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси ахраби макфуфи садр ва хашв

Эй ҳусни жаҳон ичра бало солғон,
Қатл этгали халқ узра сало солғон,
Мафъулу мафобийлу мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақфуфи маҳзуф

Гар қад будур, эй сарви суманбар,
Тубий санга бир бандаи чокар.
Мафъулу мафoъийлу фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур

Эй лаъли лабинг учун фидо жон,
Қолмиш ул ики лабинг аро жон.
Мафъулу мафoъилун мафoъийл

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф

Сансиз манга умру жон керакмас,
Ҳажринг аро хону жон керакмас.
Мафъулу мафoъилун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахрами аштарн маҳзуф

Рухсоринг гул киби очилмиш,
Ашким ҳам жоладек сочилмиш.
Мафъулун фoъилун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахрами аштарн солими аруз ва зарб

Келгилким, ҳажр аро ҳазиндурман,
Ишқингдин ғамға ҳамнишиндурман.
Мафъулун фoъилун мафoъийлун

(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

Ҳазажи мураббаъ араб шуароси даъбидур:

Санга ул турраи ҳинду,
Манга солмиш қаро қайғу.
Мафoъийлун мафoъийлун
Мафoийлун мафoийлун.

Ахрам зиҳофотининг амсоли (ва) ахраб зиҳофотийлг
амсоли

Рубойи вазниким, ани «ду байтӣ» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин истихроҷ қилибдурлар ва ул вазнедур асру хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят латофатидин икки байтға ихтисор қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи икки қисмға мухтасардур.

Бири улки, аввалқи жузви «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «харм» қилибдурлар ва ани «ахрам» дерлар. Ва бу ўн икки навъ келур.

Яна бири улки, аввалқи жузви «мафъулу» бўлғайки, ҳазажнинг бир жузвин «харб» қилибдурлар ва ани «ахраб» дерлар. Бу ҳам ўн икки навъ келур. Аммо —

Ҳазажи ахрам

Ё раб, не офатдур ул ҳусну жамол-
Ким йўқтур ер ила жаҳон ичра мисол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул,
Мафъулун мафъулу мафъийлу фаул

Минг қатла шукрин десам оз эрур,
Гар бўлса бир замон манга коми висол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул,
Мафъулун фъилун мафъийлу фаул

* *
*

Эй сенсиз умрумдин осойиш йўқ,
Кўз истарким, кўрса жамолинг тўқ.
Мафъулун мафъулун мафъулун фъ
Мафъулун мафъулу мафъийлун фъ

Келгилки, бир қатла узорингни кўрай-
Ким ҳажринг кўп урди бу кўксумға ўқ
Мафъулун мафъулу мафъийлу фаул
Мафъулун фъилун мафъийлун фъ

* *
*

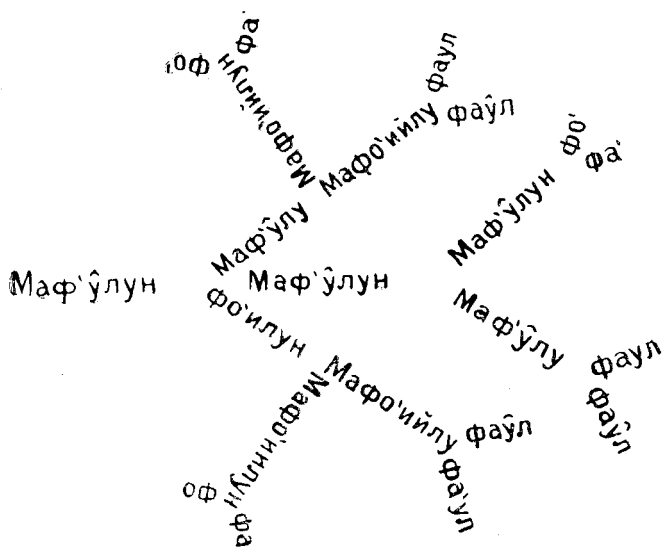
Эй маҳваш, ўткай бу саркишлик ҳам,
Раҳм айлаб бу қулға жафони қил кам

Мафъулун мафъулун мафъулун фаъ
 Мафъулун мафъулу мафъыйлун фаи

То тенгри асрагай халойиққа сени,
 Айлармен юз дуо сенинг сори дам.
 Мафъулун фаулу мафъыйлу фаул
 Мафъулун фойлун мафъыйлун фаъ

Ҳажаз баҳрида «ахрам» зиҳфотида ўтган уч рубойиқ,
 ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдиким, ўн икки вазн бўлур, б^у
 шажарада жамъдур.

АХРАМ ШАЖАРАСИ

Аmmo —

Ҳаважи ахраб

Эй сандин ўлуб бағрим ҳам кўксум доғ,
 Кўнглум ўту ул ўтқа тўқуб ашким ёғ,

Мафъулу мафобийлун мафъулун фоъ
Мафъулу мафобийлу мафобийлун фоъ

Тан ўлса гаминг ичра жонингга фидо,
Жон куйса муҳаббатингда сен бўлғил соғ.
Мафъулу мафобийлун мафъулу фаул
Мафъулу мафобийлун мафобийлун фоъ

* *
*

Бир лаҳза кўнгул сенсиз ҳолин билмас,
Жаврингни кўнгулга, эй париваш, қил бас.
Мафъулу мафобийлун мафъулун фаъ
Мафъулу мафобилун мафобийлун фаъ

Ҳажрингда фиғонимга улус нола қилур,
Қил ҳолима раҳким, эрурман бекас.
Мафъулу мафобийлу мафойилу фаул
Мафъулу мафобийлу мафобийлун фаъ

* * *

Эй шўх, бизнинг сори бир айла назар-
Ким оҳу фиғон ўти чекар кўкка шарар.
Фаъулу мафобилун мафъулу фаул
Мафъулу мафобийлун мафобийлу фаул

Ё васл ила кўнглумга қарин айла мурод,
Ё қатл ила қўйма бу ҳаётимга асар.
Мафъулу мафоилун мафобийлу фаул
Мафъулу мафобийлу мафобийлу фаул

«Хазаж» баҳрида «ахраб» зиҳфотида ўтган яна уч р,
бойки, ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдик, бу ҳам ўн икки
вазн бўлур, бу шажарада жамъдур.

Ражази мусаммани матвийи махбун

Гар аламимға чора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай,
Ваҳ, ғамима шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.
Муфтаилун муфобилун муфтаилун мафобилун

Ражази мусаммани махбуни матвий

Манга кўнгул ҳажринг аро зордур, эй рашки пари,
Юзунгни кўргузгилу, айла ғуссадин жонин бари.
Мафобилун муфтаилун мафобилун муфтаилун

Ражази мусаммани махбуни мақтуъ

Тенгри учун қайда эдинг рост де, эй сарви сиҳи,
Фурқатинг ўтидин манга риоят айла гаҳ-гаҳи.
Мустафилун мустафилун мафобилун, мафзулун

Ражази мусаммани матвийи махбуни мақтуъ

Сарв нечук дейин сеники, йўқ анга гулранг юз,
Нахл нечук дейин сеники, йўқ анга ширин сўз.
Муфтаилун мафобилун муфтаилун мафзулун

(РАЖАЗИ МУСАДДАС)

Ражази мусаддаси солим

Ҳажрингда, эй гулчеҳра, беҳад зорман,
Қон ичра ғарқа гул киби афгорман.
Мустафилун мустафилун мустафилун

Ражази мусаддаси мақтуъ

Эй ишқинг ичра одатим маҳзунлуқ,
Ҳажрингда даъбу сийратим мажнунлуқ.
Мустафилун мустафилун мафзулун

Ражази мусаддаси матвийи музол

Келки, фироқингда кўнгул бўлди ҳазин,
Айлама мунча манга бедод ила кин.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун

Ражази мусаддаси матвийи мақтаъ

Кўргали ҳуснунгни сенга ҳайронмен,
Водийи ҳасрат аро саргардонмен.
Муфтаилун муфтаилун мафъулун

Ражази мусаддаси махбун

Юзунг қамар, қадинг шажар, лабинг шакар,
Манга булар хаёлидин не хобу хўр.
Мафъилун мафъилун мафъилун

Ражази мусаддаси матвийи махбун

Ваҳки, яна фурқатинг ичра тушмишам,
Улгали бу фурқат аро ёвушмишам.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун

[РАЖАЗИ МУРАББАЪ]

Ражази мураббаи солим

Сенсиз ишим фарёд эрур,
Ўз жонима бедод эрур.
Мустафъилун мустафъилун
Мустафъилун мустафъилун

Учинчи баҳри рамал баҳридир.

(РАМАЛ БАҲРИ)

(Рамали мусамман)

Рамали мусаммани солим

Келки, ишқингдин кўнгулда йўқтурур сабру қарорим
Бошима еткур қадамким, ҳаддин ошти интизорим.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаммани мақсур (аруз ва зарб)

Ваҳ, не ҳолатдурки, мен ҳар неча кўргузсам ниёз,
Эй маҳи бадмеҳр, сандин зоҳир ўлмас ғайри ноз.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Рамали мусаммани маҳзуф

Қосидеким, еткурур кўнглумга жонондин хабар,
Уйладурким, бергай ўлгон жисмга жондин хабар.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилуи

Рамали мусаммани маҳбун

Субҳи давлат юзунг, эй, тавсани гардун санга ашҳаб,
Тожинг устидаги дур ўйлаки, тонг бошида кавкаб.
Фоилотун, фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаммани маҳбуни мақсур

Ваҳки, ул муғбача ҳардамки ичар бодаи ноб,
Қўзғалур арбадасидин бу кўҳан дайри хароб.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилуи

Рамали мусаммани маҳбуни мақтуъ

Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу қачон бўлса муяссар, қадаҳи саҳбо бас.
Фоилотун фоилотун фоилотун фаълун

Рамали мусаммани машкул

Тилагим сенинг ҳузуринг, талабим сенинг жамолинг,
Неча кун тириклигимдин ғаразим сенинг висолинг.
Фоилоту фоилотун фоилоту фоилотун

(РАМАЛИ МУСАДДАС)

Рамали мусаддаси солим

Эй жамолингдин хижил хуршиди анвар,
Қоматингдин мунфаил сарву санавбар.
Фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаддаси мақсур

Гулшанингдин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ёмон бордим, вале сен яхши қол.
Фоилотун фоилотун фоиълон

Рамали мусаддаси махбуни мақсур

Яна муғ дайрина кирдим сармаст,
Май тут, эй муғбачаи бодапараст.
Фоилотун фоилотун фоилъон

Рамали мусаддаси махбуни маҳзүф

Келки, ҳажрингда ҳазинмен беҳад,
Не манга сабр, не ҳушу не хирад.
Фоилотун фаилотун файлун

(РАМАЛИ МУРАББАЪ)

Рамали мураббаи солим

Келгил, эй рухсори зебо-
Ким бўлурмен ношикебо.
Фоилотун фоилотун
Фоилотун фоилотун

Рамали мураббаи махбун

Манга ҳажрингдин алам кўп,
Санамо, қилма ситам кўп.
Фаилотун фаилотун
Фаилотун фаилотун

Мунсариҳнинг мусаммани солимидурки, доираға дохил
эмас ва Дарвеш Мансурнинг «Аруз»ида мусбатдур.

(МУНСАРИҲ БАҲРИ)

Мунсариҳи мусаммани солим

Эй оразинг кўнгулум коми, лаъли лабинг жон ороми,
Васлинг кунин етгургилки, жоним олуր ҳажринг шоми.
Мустаъилун муфъулоту мустаъилун мафъулот

Иккинчи доираким, муайян тўрт баҳрға эрдиким, ғай-
ри солим эрдиларким, мунсариҳ ва музориъ ва муқтазаб
ва мужтассдур, мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуфдин
бунёд қилилур.

Мунсариҳи мусаммани матвийи макшуф

Оҳки, сенсиз ишим оҳ ила фарёд эрур,
Жонима ошубу шайн, жисмима бедод эрур.
Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон

Мунсариҳи мусаммани матвийи макшуф

Ваҳки, яна ўт солур жонима бир ҳурваш,
Наъбару доғсўз, риндвашу журъакаш.
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

Мунсариҳи мусаммани матвийи макшуфи мақтуъ

Ишқ яна ҳажр ила жонима қилди ситам,
Фурқату ҳижрон ўти бошима чекти алам.
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

Мунсариҳи (мусаммани) махбуни макшуф

Ғаҳи манга ул санам қилур вафо ваъдаси,
Вафосидин зулму кин вале фузундур базе.
Мафоилун фоилун мафоилун фоилун

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи маждӯ

Чарх яна зулму жавр айлади бунёд.
Қилди фалак ҳодисоти жонима бедод.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фоъ

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи манҳур

Шукрки, дилрабо ёниб, яна манго келди,
Маскани айшимда васл шамъи ёқилди.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи мақтуи манҳур

Кўнглум истар сайр майли гулшан сори,
Май нега ичмай бировки бўлғай ёри.
Муфтаилун фоилоту мафъулун фаъ

(МУНСАРИҲИ МУСАДДАС)

(Мунсариҳи) мусаддаси матвий

Ишқи мани зор қилди олам аро,
Айлади овора хайли одам аро.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун

(Мунсариҳи) мусаддаси матвийи мақтуъ

Қўйди ғаминг дарду доғ кўнглумга,
Қўймади ишқинг фароғ кўнглумга.
Муфтаилун фоилоту мафъулун

(МУНСАРИҲИ МУРАББАЪ)

Мунсариҳи мураббаи матвии мазқуф

Кел бери, эй гулзур, айла вафо ошкор,
Муфтаилун фоилон мутаилун фоилон
Мунсариҳи мураббаи матвийи махбуни мавқуф

Келки, санга фидо жон,
Ваҳки, фидо санго жон.
Муфтаилун фаулон
Муфтаилун фаулон

Доиранинг иккинчи баҳри музориъдур.

(МУЗОРИЪ БАҲРИ)

(Музориъи мусамман)

(Музориъи мусаммани) макфуфи мақсур

Манга, эй суманбарим, жафо қилма беҳисоб,
Юзунга замон чекиб ёпмағил ниқоб.
Мафоййлу фоилоту мафоййлу фоилун

(Музориъи мусаммани) макфуфи маҳзуф

Юзунгдин хижил қамар, лабингдин доғи шакар,
Манга ҳар биридин ўт, санга қилмай ул асар.
Мафоййлу фоилун мафоййлу фоилун

(Музориъи мусаммани) ахраб

Ишқу жунун эрурлар беихтиёр манда,
Мендурмену бу икки, ўзга не бор манда.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

(Музориъи мусаммани) ахраби мусаббағ

Мен ишқ эли гадоси, сен ҳусн элига султон,
Бўлмас гадоға ҳаргиз султон висоли имкон.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи маҳзуф

Ҳайҳотким, биров ғамидин зормен яна,
Фарёдким, балоға гирифтормен яна.
Мафъулу фоилоту мафоййлу фоилун

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи мақсур

Ул шўҳдин манга гаҳ эрур нозу, гаҳ итоб,
Йўқ анда ихтиёр, доғи менда ижтиноб.
Мафъулу фоилоту мафоййлу фоилон

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи солим аруз ва зарб

Сендин манга таҳаммул эмас бир замон йироғлиқ,
Жон риштаси эрур чу сенинг сунбулингга боғлиқ.
Мафъулу фоилоту мафоййлу фоилотун

(Музориъи мусаммани) ахраби маҳзуф

Ишқинг ажаб балодур, эй нозанин санам,
Жон анда мубталодур, кўрмас ба жуз ситам.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилун

(Музориъи мусаддас)

(Музориъи) мусаддаси макфуфи мақсур

Сенингдек жаҳонда кимса не имкон,
Буён кел, қилай қошингда фидо жон.
Мафоййлу фоилоту мафоййлу

(Музориъи) мусаддаси макфуфи маъзүф

Кўнгул бўлғай хаёлингга мойил,
Кўзум ҳам ўлди ҳуснингга зойил,
Мафойилу фоилоту мафъулун

(Музориъи) мусаддаси ахраби макфуф

Ишқингда оҳу нола қилур кўнглаум-
Ким, қон ёшини жола қилур кўнглаум.
Мафъулу фоилоту мафойилун

(Музориъи) мусаддаси ахраби макфуфи маъзүф

Эй хотирим ҳавоси қошингга,
Эврулгали ҳамиша бошингга.
Мафъулу фоилоту фаулун

Доиранинг учунчиси муқтазаб баҳри эрди.

(МУҚТАЗАБ БАҲРИ)

(Муқтазаби мусамман)

Муқтазаби мусаммани матвий

Эй нигори моҳвашим, эй ҳарифи журъакашим,
Тут қадаҳки, беҳад эрур ишқ тобидин оташим.
Фоилоту муфтаилун фоилоту муфтаилун

Муқтазаби мусаммани матвийи мақтуъ

Эй йигит, буён келки, шавқдин харобингмен,
Бўйни боғлиғ ит ёнглиғ бастаи танобингмен.
Фоилоту мафъулун фоилоту мафъулун

(МУҚТАЗАБИ МУРАББАЪ)

Муқтазаби мураббаи матвий

Фурқатинг ёшим оқизур,
Ҳасратинг қоним томизур.
Фоилоту муфталиун

(Муқтазаби) мураббаи мақтуъ

Бода келтур, эй соқий,
Қилма айшни боқий.
Фоилоту мафъулун
Фоилоту мафъулун

Муқтазаби мураббаи махбуни матвий

Жамолингда қолди кўзум,
Ғамингда узолди сўзум.
Мафойилу муфтаилун
Мафойилу муфтаилун

(Муқтазаби) мураббаи матвий

Ҳасратингда афсурдамен,
Фурқатингда озурдамен.
Фоилоту мустафилун
Фоилоту мустафилун

Доиранинг тўртинчи баҳри мужтасс баҳри эрди.

(МУЖТАСС БАҲРИ)

(Мужтасси мусамман)

Мужтасси мусаммани махбун

Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ичгил,
Нафас-нафас қуюбон май, тўло-тўло қадаҳ ичгил.
Мафоилун фоилотун мафоилун фоилотун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақсур

Кўнгул ҳароратин англапти оҳи дард олуд,
Уй ичра ўт эканин элга зоҳир айлар дуд.
Мафоилун фоилотун мафоилун фоилон

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзуф

Фироқ иситмаси андоқ танимдин ўт чиқорур —
Ки, гар табиб илигим тутса, бормоғи қоборур.
Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақтуъ

Бизнинг сори ул шўҳи ишвагар келмас,
Билурки фурқатидин ўлмишам, магар келмас.
Мафоилун фаилотун мафоилун фаълун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мусаббаъ

Ул ой менинг била бемеҳр эканни англабмен,
Мани ўзига вафосиз деганни англабмен.
Мафоилун файлотун мафоилун файлон

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзуфи мусаббаъ

Бизнинг сори келмассен, не бўлди, эй бадмеҳр,
Вафо йўлин билмассен ёпиб ниқоб ила чеҳр.
Мафоилун мафъулун мафоилун файлон

Мужтасси (мусаммани) мушаъси мажҳуф

Агар очилса ул юз ниқобдин, ваҳ,
Қачон ўзида қолгай гадо билан шаҳ.
Мафоилун мафъулун мафоилун фаъ

(МУЖТАССИ МУРАББАЪ)

Мужтасси мураббаи махбун

Юзунг кўзумга керактур,
Ўзунг ўзумга керактур.
Мафоилун файлотун
Мафоилун файлотун

Мужтасси мураббаи махбуни мақсур

Ғаминг мани қилди зор,
Юзунг манга бўлди ёр.
Мафоилун фоилон
Мафоилун фоилон

Учинчи доира беш баҳрдур: сариъ ва жадид ва қарийб
ва ҳафиф ва мушокил, аммо ҳеч қайси солим эмастурлар.

САРИЪ БАҲРИ

Сариъи (мусаддаси) матвийи мавқуф

Йўқ манга ҳажрингда жуз оҳу фиғон,
Ишқу муҳаббат ўтидин алъамон.
Муфтаилун муфтаилун фоилон

Сариъи (мусаддаси) матвийи макшуф

Бизга қизил гул юзунг афкандаси,
Савсани озод қадинг бандаси.
Муфталиун муфтаилун фоилун

Сариъи (мусаддаси) матвийи аслам

Истамасанг эсламасанг бизни,
Мен ўпарам йўлунг уза изни.
Муфтаилун муфтаилун фаълун

Сариъи (мусаддаси) махбуни матвийи макшуф

Қаро кўзум, бирор биза боқ ахи,
Жароҳатимға марҳаме ёқ ахи.
Мафоилун мафоилун фоилун

Сариъи (мусаддаси) матвийи махбуни макшуф

Сендин яна ўт ичрадур юраким,
Ўтумға сув ур васл ила, мираким.
Мустафъилун мустафъилун файлун

Учунчи доиранинг иккинчи баҳри жадиддур ва ул мустаҳдас баҳрдурким, они ғариб ҳам дебдурлар.

(ЖАДИД БАҲРИ)

Жадиди (мусаддаси) махбун

Ики рухсоринг эрур гул чаман аро,
Арақинг юз уза шабнам суман аро.
Фаилотун фаилотун мафоилун

Учинчи доиранинг учунчи баҳри қарийбдур ва бу ҳам мустаҳдас баҳрдур ва бу баҳр ажам шуароси шеърида оз воқеъдур.

(ҚАРИЙБ БАҲРИ)

Қарийби (мусаддаси) макфуф

Жамолингда тахайюрға қолди кўз,
Бу маънида улус ичра тушти сўз.
Мафойилу мафойилу фоилон

Қарийби (мусаддаси) ахраби макфуф

Ишқингда кўнгул ичра нолалардур,
Юз узра ёшим қони лолалардур.
Мафъулун мафонйлу фойлотун

(Қарийби мусаддаси) ахраби маҳзуф

Кел бизга вафо бирла, эй пари,
Бу телбани фурқатдин қил бари.
Мафъулу мафойилун фойлун

Учунчи доиранинг тўртунчи баҳри хафифдур ва бу баҳрнинг матбуъ авзонида ажам шуароси маснавийлар битибдурлар.

(ХАФИФ БАҲРИ)

Хафифи (мусаддаси) махбун

Фурқатин неш сочти юрокимга,
Ашк қонин оқизди бу ётокимга.
Фойлотун мафоилун файлотун

Хафифи (мусаддаси) махбуни солими садр

Эй юзунгдин бўлуб кўзум равшан,
Дурру лаъл айлабон ани махзан.
Фойлотун мафоилун фаълун

Хафифи махбуни мақтун мусаббаъ

Сани улдамки кўрдум, эй гулчеҳр,
Тушти кўнглумга оразингдин меҳр.
Фойлотун мафоилун файлон

Хафифи махбуни мақтуъ

Калимоти ғариб дер носих,
Хирад аҳлиға хашвдур возих.
Файлотун мафоилун фаълун.

Хафифи махбуни мушаъас

Келди дилдору мен қадаҳ ичгумдур,
Зухду номусу нангдин кечгумдур.
Фоилотун мафоилун мафъулун

Учунчи доиранинг бешинчи баҳри мушокилдур ва бу ҳам мустаҳдас баҳрдур. Паҳлавий шеърни кўпрак бу баҳрда айтибдурлар.

(МУШОКИЛ БАҲРИ)

Мушокили мусаддаси макфуфи мақсур

Ишқинг ичра манга асру ситамдур,
Кўнглум ўтига чарх узра аламдур.
Фоилоту мафойилу мафойил

Мушокили мусаммани макфуфи мақсур

Қайда борди нигоримким, гум ўлди қарорим,
Ўлди жисми заифим, куйди жони низорим.
Фоилоту мафойилу фоилоту мафойил

(МУШОКИЛИ МУРАББАЪ)

(Мушокили) мураббаи макфуни мақсур

Эй нигори парийрўй,
Гулъузори суманбўй,
Фоилоту мафойил
Фоилоту мафойил

(Мушокили) мураббаи макфуни маҳзуф

Қайда эрди ҳабибим,
Ғусса бўлди насибим.
Фоилоту фаулун
Фоилоту фаулун

Тўртунчи доира икки баҳрдур, мутақориб ва мутадо-рик ва ажам тили била асли маснавий мутақориб баҳри-дур.

(МУТАҚОРИБ БАҲРИ)

(Мутақориби мусамман)

Мутақориби мусаммани солим

Яна сансизин мунисим ғам бўлубтур,
Кўзумга юрак қони ҳамдам бўлубтур.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

(Мутақориби) мусаммани мақсур

Манга кўйи сайрига йўқ аҳтимол,
Эса олмас ул ён насими шамол.
Фаулун фаулун фаулун фаул

(Мутақориби) мусаммани маҳзүф

Очилди чаман, гулбўзорим қани,
Сиҳи сарв бўйлиғ нигорим қани?
Фаулун фаулун фаулун фаул

(Мутақориби) мусаммани аслам

Эй шўхи зебо, эй сарви раъно,
Бўлдум ғамингдин мажнуну шайдо.
Фаълун фаулун фаълун фаулун

Мутақориби мусаммани асрам

Келки ғамингдин жонға этибмен,
Ҳажрда ўлмак чора этибмен.
Фаълун фаулун фаълун фаулун

Мутақориби мусаммани асрами мақсур

Келки ғамингга бўлдум асир,
Зарраману сен меҳри мунир.
Фаълун фаулун фаълун фаулун

Мутақориби мусаммани мақбузи аслам

Агар сўрарсен ва гар тиларсен,
Ўзунг биларсен, неким қиларсен.
Фаулу фаълун фаулу фаълун

Ажам шуаросининг мутааххирларидин баъзи мақбузи аслам биносин ўн олти рукнга қўюб назм айтибдурлар, бу навъким, байт:

Юзунг хаёлида зор бўлдум,
Белинг ғамидин низор бўлдум.
Дедим бу шиддатда нола чекмай,
Нетайки, беихтиёр бўлдум.
Фаулу фаълун фаулу фаълун
Фаулу фаълун фаулу фаълун

Мутақориби мусаммани маҳзуф

Манга, эй санам, жафо айладинг,
Ўзунгдин мани жудо айладинг.
Фаулун фаул фаулун фаул

(МУТАҚОРИБИ МУСАДДАС)

Мутақориби мусаддаси солим

Яна ҳажр аро зор бўлдум,
Фироқингдин афгор бўлдим.
Фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаддаси маҳзуф

Қадинг сарви ноз, эй йигит,
Сўзунг дилнавоз, эй йигит.
Фаулун фаулун фаул

Тўртунчи доиранинг иккинчи баҳриким, мутадорик баҳридур, ва ани «ракзул-хайл» ва «савтин-ноқус» ҳам дерлар, бу навъдур.

(МУТАДОРИК БАҲРИ)

Мутадорики мусаммани солим

Не монгишдурки, танлар ҳабоси анинг,
Не боқишдурки, жонлар фидоси анинг.
Фоилун фоилун фоилун фоилун

Мутадорики мусаммани махбун

Не саманд экон улки, буён сурасен,
Бошим узра жафо қиличи урасен.
Фoилун файлун файлун файлун

Мутадорики мусаммани мақтуъ

Бўлманг бизга ҳаргиз мойил,
Не ҳолинг бордур, эй қотил.
Фаълун фаълун фаълун фаълун

Мутадорики мусаммани махбуни мақтуъ

Ишқдин ишим мушкил айладинг,
Ҳажрни манга қотил айладинг.
Фoилун фаул фoилун фаул

(МУТАДОРИКИ МУСАДДАС)

Мутадорики мусаддаси солим

Фурқатингда мани сўрмадинг,
Раҳм кўзи билан кўрмадинг.
Фoилун фoилун фoилун

Мутадорики мусаддаси махбун

Мани истамасанг нетайин,
Бош олиб қаёне кетайин.
Фoилун файлун файлун

Мутадорики мусаддаси мақтуъ

Элдин ул юзни ёп,
Кўнглумнинг комин топ.
Фаълун фаълун фаълун

Бешинчи доираким, андин тўққуз буҳур усули мустахраж бўлурким, алар мунсарих, хафиф, музориъ, муқтазаб, мужтасс, мушокил, сариъ, жадид, қарийбдурлар ва «доираи мужтамаи»га мавсум бўлубдур. Аввалги баҳр чун «мунсарих» эрди, андин бунёд қилурлар, андоқким:

Мунсарихи мусаддаси солим

Эй Фурқатинг маҳзунларға жон олғучи,
Ушшоқни кўрган чоғда ўт солғучи.
Мустафьилун мафьулоту мустафьилун

Хафифи мусаддаси солим

Ўлгум эрди бир лаҳза гар келмасанг, бил.
Қайда эрдинг, эй маҳвашим, шарҳ қилғил,
Фоилотун мустафьилун фоилотун

Музориъи мусаддаси солим

Энгинг ойдур, оразинг гул, сочинг сунбул,
Булар шавқидин ичармен туну кун мул,
Мафойилун фоилотун мафойилун

Муқтазаби (мусаддаси) солим

Келмас бизга ул кофири қотил даме,
Ваҳки, бизни ўлтургуси онинг ғами.
Мафьулоту мустафьилун мустафьилун

Мужтасси (мусаддаси) солим

Эй оразинг гулдин ортуқ гулшан ичра,
Сендин йироқ хотиримдур шеван ичра.
Мустафьилун фоилотун фоилотун

Мушокили (мусаддаси) солим

Неча сенсиз фироқингда фиғон айлай,
Нола бирла улус бағрини қон айлай.
Фоилотун мафойилун мафойилун

Сариъи (мусаддаси) солим

Сендин йироқ кўзнинг эрур ҳайронлиғи,
Ҳажринг аро ҳар лаҳза саргардонлиғи.
Мустафьилун мустафьилун мафьулоту

Жадиди (мусаддаси) солим

Не балолиғ ҳажр эрурким зор ўлмишам,
Келки, ул кўз ҳажрида бемор ўлмишам.
Фоилоту фоилоту мустафьилун

Қарийби (мусаддаси) солим

Жамолингдин қуёш асру бор уётлиғ,
Сочингға банда боғ ичра сунбул отлиғ.
Мафойилун мафойилун фоилотун

Олтинчи доираки, андин икки баҳр мустахраж бўлур,
бу ҳам ажам шуароси арузларида кўрулмайдурким, алар-
дин бири комил баҳридурур ва бири вофир баҳриким.
мусаммани солимда оз шеър воқиъ бўлутур.

Комили мусаммани солим

Не хаёл эди янаким, кўнгул қуши сайдини ҳавас айладинг,
Баданимга ҳар соридин хаданг урубон анга қафас айладинг.
Мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун

Вофири мусаммани солим

Фироқ ўтидин куяр баданим, тафидин эриб оқар жигарим,
Ғамим будурурки, боғланибон юзунг сори тушмагай назарим.
Мафоилотун мафоилатун мафоилатун мафоилатун

Еттинчи доираким, андин уч баҳр мустахраж бўлур ва
ул араб шуароси назмининг махсусидур ва алар тавил ва
мадид ва басит баҳрларидурлар.

Тавили мусаммани солим

Фироқингда жон бердим, бошимга қадам еткур,
Агар худ тирик эрмас, чу ёлғон дедим ўлтур.
Фоилун мафойилун фаулун мафойилун

Мадиди мусаммани солим

Эй қадингдин сарвға минг хижолат ҳар нафас,
Сарв қадингдин менинг кўнглума юз минг ҳавас.
Фоилотун фоилун фоилотун фоилун

Басити мусаммани солим

Эй сунбулунг ҳалқаси бўйнимга тоқиб расан,
Ҳар тобида юз бало, ҳар торида минг шикан.
Мустафъилун фоилун мустафъилун фоилун

Чун доираға кирган бухурдин фориғ бўлудди, яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга дохили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухурига дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате эрмас эрди. Ул жумладин, рамали махбундурки, ҳар мисраи саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмаат Бухорийда пурбаҳо дебтурлар, бу услуб биладур.

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи
 Лабингдурки, аларча эмас, эй шўҳи ситамгар.
 Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун
 фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Сарв ила сунбул наргис янги ойу қуёшу сабзай
 Жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.
 Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун
 фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким:

(Т У Ю Г)

Ё раб, ул шаҳду шакар ёлабмудур?
 Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?
 Фоилотун фоилотун фоилон

Жонима пайваста новак отқоли
 Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур?*

Фоилотун фоилотун фоилон

Яна «қўшуқ»дурким, орғуштак усулида шойиъдур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд аъробнинг тева сураи ҳудилари вазни била мадиди мусамани солимда воқеъ бўлур, анинг асли бу навъдурким, байт:

* «Хазойинул-маоний»да «ёлабдурур» шаклида келади. (Р. Комилов).

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.
Ҷоилотун Ҷоилун Ҷоилотун Ҷоилун

Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамали мусаммани маҳзуф вазиға элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулоим табълиқ беназир йигитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулоимлиғ ва хуш ояндаллиғи васфқа сигмас ва таъсир ва рабояндаллиғи сифатқа рост келмас, балки ул ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг Масиҳосо анфоси натойиждидин истишқодға келтурмак муносиброқ эрди, андоқким, байт:

Сабзан хатнинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.
Ҷоилотун Ҷоилотун Ҷоилотун Ҷоилун

Яна «чинга» дурким, турк улуси зуфиф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вази била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсариҳи матвийи мақуф баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрниға мазкур қилурлар, андоқким, (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?
Муфтаилун Ҷоилон муфтаилун Ҷоилон

Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани «Муҳаббатнома» дерлар ва ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва ҳоло матрукдур, будур, (байт):

Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.
Мафойилун мафойилун мафойил.

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани аҳраби мақфуфи маҳзуф вазида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраиндин сўнгра ҳамул баҳрининг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани «мустазод» дерлар эрмиш, андоқким, (мустазод):

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
Мафъулу мафойилу мафойилу мафулун.
Мазҳар санга ашё.
Мафъулу фаулун
Сен лутф била кавну макон ичра мувалли
Олам санга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиъким,
ани «арузворий» дерлар ва анинг байти кўпрак ҳазажи мусаммани солимдадур, андоқким, (байт):

Сақоҳум раббуҳум хамри дудоғинг кавсариндандур.
Бу майни ичтикунг нуқли ҳадисинг шаккариндандур.
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Ва яна рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳам айтурлар, андоқким, байт:

Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жон берсам кифоятдур манго.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг буди-будойи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмиға дахли йўқтур.

Яна сурудедурким, ани «туркий» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажойиз айш аҳлиға судманд ва мажолис оро суруддур, андоқки, салатин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур, андоқ ким, байт:

Эй саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Ҳазрати султон соҳибқирон бу вазннинг ғоят равонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ давовин орасида баданлар аро жондекдур ва кавокиб ичра хуршиди рахшондек воқеъ бўлубтур, бошдин-оёқ илтизом қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди.

Ғараз бу мақолотдин ва мақсуд бу муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқая бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркондур ва ул фан ривожи учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайдур. Бу хужаста замондаким, замон подшоҳи девон тартиб бердилар муборак хотираларин шеър вазнига ва байт тақтиъига машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўкдин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байтул-ҳаромға етти; ҳар ойинаким, мулойим табълиғ озодалар, балки қобил фаҳм ва зеҳнлик шаҳзодалар бу шариф илмға иштиғол кўргузадур эрдилар ва буҳур авзони ва тақтиъи ва зиҳфоти ва давойири илмидинки, араб фусаҳоси ва ажам булағо ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вуқуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва султонус-салотиннинг муборак хотирлари мунга мултафит бўлуб, андоқки, китобнинг ибти toe воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва исбаб бўлди, ва бу сабабдин бу илм зобитасиға қалам сурулди.

Илтимоc бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва ислоҳ қалами била тузатғайлар.

Рубоий:

То чарх давойиридин ўлғай айём,
 То шеър хаёлотига йўқтур анжом,
 То байт тарокибида бўлғай ибҳом,
 Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.

«МУҲОҚАМАТУЛ-ЛУҒАТАЙН»

- 1) *Такаллум аҳли* — сўз эгаси, сўзловчи; шоирлар, адиблар.
- 2) *Муфарриҳ* — хурсанд қилувчи; марваридни енчиб қўшилган кушмаза, хушбўй дори.

Бу шеърнинг мазмуни: «Инжуни дори учун олганда, майдалаб

бир мисқолини бир тангага сотилади. Подшо қулоққа соладиган бўлса, бутун ҳолда олинади, демак, қиймати мулклигига, эътибори моллигига қараб бўлади...»

3) Бу шеърнинг мазмуни: «Сўз шундай гавҳардирки, мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздир: мартабаси — ёмон сўзнинг ҳалок қилувчанлигидан тортиб, яхши сўз билан Исонинг мўъжиза кўрсатишига (одам тирилтиришига) қадар боради».

4) *Туюр, баҳойим ва сибоъ* — қушлар, ҳайвонлар ва йиртқичлар.

5) *Мутанаввир шаҳр вақуро вожибол ва саҳро ва беша* — турли хил шаҳар, қишлоқлар, тоғлар, саҳро ва жангал.

6) *Аҳодис* — ҳадислар, сўзлар (пайғамбар сўзи).

7) *Қойил* — сўзловчи.

8) *Фуруъ* — шаҳобча, тармоқ.

9) *Маншаъ* — келиб чиққан.

10) *Нубувват, рисолат* — пайғамбарлик, элчилик.

11) *Сорт* — Навоий бу сўз билан форсий тилида сўзлашувчиларни кўзда тутди.

12) *Ихтилот алас-савия* — аралашув тенг, баб-баравар.

13) *Биажмаҳим, муҳиқ* — ҳаммалари, ҳақли.

14) *Возеъ, вазъ* — ясовчи, яшаш (сўзни).

15) *Мўълим* — алам берувчи, оғритувчи.

16) *Тажнис ва ийҳом* — икки ва ундан кўп маъноли сўз. Шеър мисраъларида шу хилдаги сўзни келтириб, турли маъноларни ифода қилиш санъати, туюр.

17) *Алам* — от, исм.

18) *Шаъи муҳриқ* — куйдирувчи нарса.

19) *Мурур* — ўтиш, юриш, кетиш.

20) *Муқаммирга бурд жиҳатидин амр* — қимор ўйновчига (қиморда) ютмоқ учун буйруқ.

21) *Маъхуддий албиса* — эскидан маълум кийимлар.

22) *Икки мафъуллуқфеъл* —

23) Бу арабий жумланинг мазмуни: «Ақчани Зайдга бағишладим».

24) *Мубтадий* — бошловчи, янги бошловчи.

25) *Муътод* — одатланган.

26) *Сабо авони* — ёшликнинг бошлари.

27) *Шуур синни* — англаш, тушиниш ёши.

28) *Масун, маъмин* — асралган, сақланган, қўриқланган.

29) *Табъ бебок ва лоъболий* — табъ ботир, қўрқмас ва парвосиз.

30) *Замир сайрофиси* — кўнгил саррофи, заршуноси.

31) «Махзанул-асрор». («Сирлар хазинаси») буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141—1209) асар. Низомийнинг бу асарига жавобан Навоий «Ҳайратул-аброр» («Яхшилар ҳайратланиши») ни ёзган.

32) «Ширий ва Хисрав» машҳур ҳинд шоири Амир Хисрав Деҳлавий (1253—1325) «Хамса»сининг иккинчи достони. Навоий бу ерда «Фарҳод ва Ширий» достонини ёзишда мазкур асардан илҳомланганини қайд этади.

33)

34) *Ашраф* — XV аср ўрталарида ўтган шоирлардан «Хамса» ёзган. Навоий бу шоирни ўзининг «Хамса»сидаги достонлари «Хамса»навислар қаторида эслаб ўтади, бу ерда ҳам шунга ишора қилади.

35) Ҳазрати Махдум — Навоий ўзининг асарларида, кўпинча, Жомийнинг отини атамай, «Ҳазрати Махдум, Махдумий Нуран, пир» каби сўзлар билан тилга олади.

Жомий (1414—1492) Навоийнинг яқин дўсти ва улуғ устозидир. Икковлари бир даврда бир шаҳарда яшаб, бирликда, бамаслаҳат ижод қилганлар.

Жомий Искандар ҳақидаги достонини «Хирадномаи Искандарий» деб атаган. Навоий бу ерда шуни эслатиб ўтади.

36) «Зубдатут-таворих» («Тарихлар ҳулосаси») — бу асар «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Аҷам» номлари билан машҳур бўлиб, икки айрим асар ҳисобланиб юрган китобларнинг ўзи бўлса керак, чунки Навоий юқоридаги номаи икки асари борлигини бирор ўринда тилга олмади ва иккинчиси биринчи китобнинг давомига ўхшайди. Шунинг учун биз «Зубдатут-таворих» мазкур икки асарнинг ўзи деган фикрдамиз.

37) «Насоимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») — бу асар Жомийнинг «Нафахотул-унс» номи асарининг қўшимча ва иловалар билан тўлдирилиб, Навоий томонидан қилинган эркин таржимасидир.

38) Муҳаммад пайғамбарнинг куёви, тўртинчи халифа Алнинг ҳикматли сўзлари «Насрул-лаолий» («Марваридлар сочмаси») номи остида тўпланган, Навоий буни шеър билан таржима қилган ва «Назм-ул-жавоҳир» («Жавҳарлар тизмаси») деб атаган.

39) Насир Тусий аруз илми назариячиларидандир.

Навоий шеър вазнлари ва унинг назарий масалалари ҳақида «Мезонул-авзон» («Вазнлар ўлчови») номи асар ёзган.

40) *Расоил* — рисоалар; *Мақотиб* — мактублар.

41) *Алфоз истийфоси ва иборат истиқсоси* — сўзларни ўзлаштириш ва иборат (мазмунининг) тағига етиш.

42) *Давовин* — девонлар.

43) *Ҳожа Ҳофиз Шерозий* — атоқли форс-тожик шоири, 1320—1325 йнлар орасида туғилиб, 1389 йнли вафот этган.

44) Қўш тирноқ орасига олинган арабча иборалар мазмуни: «худодан инган ваҳйдек», «пайғамбар ҳадисидек».

45) *Тағаббуъ* — тенглашиш учун пайравлик қилиш, изидан боғиб жавоб айтиш.

46) *Маъни истийфоси вафийдур* — мазмунни қамраб олиш етарлидир.

47) *Кофий* — етарли.

48) «Подшо ноғорасининг ичи бўшу шовқин-сурони бош оғриғидир, кимки ҳўл-қуруққа қаноат қилса, ер юзи-ю, денгиз подшоҳидир».

49) «*Лужжат-ул-асрор*» — «Сирлар теранлиги»

50)

51) «*Тухфат-ул-афкор*» — «Фикрлар совғаси».

52) «Подшолар энини безовчи ўтли лаъл, улар бошидаги хом хаёлни пишириш учун чўғдир.

53) *Таъмияомиз* — муаммоли.

54) *Тақсир* — камчилик, нуқсон.

55) «*Миръот-ус-сафо*» — поклик кўзгуси.

56) «Кўнглим ёш боладир, ишқ пири забондан, устоздир, юз қоралик сабақу мискинлик мактабхона бурчидир».

57) «*Жило-ур-руҳ*» — руҳ равшанлиги.

58) «*Муаллим ким?*» — Ишқдир. Хомушлик бурчаги мактабидир, дарс — нодонлик, доно дилим унинг сабақ олувчи ёш боласидир.

59) «*Насим-ул-хулд*» — жаннат шаббодаси.

60) «Муаллим ишқдир, ақл пири сабақ ўқувчи боладир, болага адаб бериш учун фалак отланувчи чарх бўлди... (Эски мактабда «фалак» (фалақ, фалоқ) деб аталган қийнов қуроли бўлган, уни бола-

нинг икки оёғидан ўтказиб, айлантлар ва оёқ кафтига урар эдилар.
Бу ерда фалак сўзи билан шунга ишора қилиб, фалакнинг айланиши-
ни маъқур қийнов қуролига ўхшатишган).

61) «*Рухул-қудс*» — пок руҳ.

62) «Қандай яхшики, қудрат қалами билан нарсалар тасвирлан-
ган, ундан ҳар замон минг хил ажойиб нақш пайдо бўлади».

63) «*Айнул-ҳаёт*» — ҳаёт чашмаси.

64) «Кеча посбонлари қора чодир ёйганларида, ой юзли гўзал-
ларга жила берадилар».

65) «*Минҳожун-нажот*» — нажот йўли.

66) «Кишилар кўзи нурланди юзинг шаъмидан, жаҳон кўз қора-
ғи бўлдинг айна инсонликдан».

67) «*Қувватул-қулуб*» — юраклар қуввати.

68) «Жан-фано катта йўлнинг тор манзилидир, у ерда турма,
шоҳу гадонинг ўтар йўлидир».

69) «*Фусули аръбаа*» — тўрт фасл.

70) *Бурдат* — совуқлик; *юбусат* — қурғоқлик.

71) *Ҳожа Калимиддин Салмон* — бу шоирни Навоий Салмон,
Салмони Соважий ҳам деб зикр этади. Машҳур форс-тожик шоири,
1377 йили вафот этган.

72) *Маснуъ* — санъаткорона шеър.

73) *Тарсий санъати* — икки мисраъ шеърни бир-бирига мос сўз-
лар билан беэзаб оҳангдош қилиш санъати.

74) «Покиза юзини софлиги баҳор юз сувини тўқди, жаннатдек
манзилнинг ҳавоси хушбўйлик тарқатди».

75) «Бўстонга баҳор фаслининг шаббодаси шундай эсдики, ун-
дан дўстларга ёр васлининг хуш исси етишди».

76) *Халил бинни Аҳмад* — араб тилшунос олимларидан бўлиб,
аруз вазнларининг ижодчиси ҳисобланади. 786 йили вафот этган.

77) «Эй, сенинг юзинг жаҳонни безовчи юлдуздир,

Эй, сенинг исинг хушбўйликдан жон роҳатидир,

Сочингиз кишига афтодалик келади,

Қора кокилинг фиғонли тунга ўхшайди».

78) *Шайх Муслиҳиддин Саъдий* — классик форс-тожик шоири
ва файласуфи. Узининг «Гулистон» ва «Бўстон» номли асарлари бил-
лан бутун дунёга шуҳрат қозонган. Шу билан бирга лирик ғазална-
висликда ҳам устоздир. 1208 йили туғилиб, тахминан 1292 йили
вафот этган.

79) *Луғаз* — чийстон, топишмоқ.

80) *Ҳақ* — тарашлаш, саралаш, пардозлаш.

81) *Анварий* — Авҳадиддин Анварий энг уста форс-тожик қаси-
дагўй шоирлардан бўлиб, унинг қасидалари ўзининг юксак санъат-
лилиги билан машҳур бўлган. 1191 йили Балхда вафот этган.

82) *Мир Шоҳий* — Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»да айтиши-
ча, сабзворлик бўлиб, оти Мир Оқмалик экан. Навоий билан замон-
дош бўлса-да, Навоий уни кўрмаган, лекин ораларида алоқа бўлиб
турган. Навоий унинг шеърдаги юксак маҳоратини алоҳида кўрсатиб
ўтади.

83) *Мавлоно Котибий* — XV асрда ўтган шоирлардан. Навоий
«Мажолисун-нафоис» асарида бу кишининг юксак санъаткор шоир
эканини айтиб, бирмунча асарларини санаб ўтади ва умрининг охи-
рида «Хамса» ёза бошлаган эди, дейди.

84) *Мусвадда, мусавадда* — қоралама, чернавик.

85) *Бир қарн* — 30 йил.

86) *Мажман* — тўпланадиган жойи.

87) *Мухотиб* — ўзига хитоб қилинувчи.

88) *Мушорун илайҳ* — ўзига ишора қилинувчи.

89) *Навоий бу ўринда тилга олган Хусайн Бойқаро* рисоласини сўнгги кунларгача пайқамай келар эдик. Ҳақиқатан шундай бир рисола мавжуд бўлиб, бир қўлёзмаси Туркияда топилиб, фотосурати 1945 йили Истанбулда нашр этилган. Бунинг бир нусхасини бокулик профессор Ҳамид Орасли қўлга киритган, буни бизга тақдим этди. Насрда ёзилган кичик ҳажмдаги бу рисолада Хусайн Бойқаро ўзининг хусусий аҳволи тўғрисида маълумот беради ва Жомий билан Навоийга алоҳида ўрин ажратади. Навоийнинг ўзи айтганидек, Султон Хусайн уни гоъят ҳурмат билан зикр этиб, снёсий ва адабий хизматларига юксак баҳо беради ва шундай буюк зот замонида яшаганлиги учун фахрланади ва ўзбек тили ва адабиётининг равнақи йўлида кўрсатган жонбозликлари учун уни Қаҳрамон ва Соҳибқирон деб атайдн.

90) *Саддақа* — рост, тўғри демак.

91) *Ҳассон Собит ва Бақит* — арабларнинг машҳур шоирларидан, ҳижрий тарихининг бошларида яшаган.

92) *Иброҳим Маҳди (779—839)* — араб Аббосий халифаларидан Маҳдининг ўғли. Бағдодда халифалик қилган. Замонасининг олимларидан бўлиб, санъат ва адабиётда ихтисос эгаси бўлган.

93) *Маъмун халифа* — IX асрда Бағдодда ҳукмронлик қилган араб халифаларидан Ҳорунаррашиднинг ўғли. Бунинг даврида араб маданияти анча юксалган.

94) *Ҳоқоний* — Халлоқул-маоний деган буюк унвонга эга бўлган улур шоир Афзалуддин Иброҳим Ҳоқоний 1120 йили дунёга келган. У форс тилида ижод қилган. Ўз вақтида маҳоратли қасидагўй сифатида шуҳрат қозонган забардаст шоирдир. 1199 йили вафот этган.

95) *Камол Исмоил* — атоқли форс-тожик шоирларидан бўлиб, 12000 байтдан иборат катта девони бор. 1238 йили ўлган.

96) *Заҳир* — асли хоразмлик бўлиб Табризда яшаган. 1202 йили ўша жойда вафот этган. Шеърлар девони ҳам бор экан.

97) *Фирдавсий Абулқосим* — машҳур «Шоҳнома» эпопеясининг муаллифи. 934—936 йиллар орасида Туснинг бир қишлоғида туғилган. Фирдавсий 40 ёшга қадар илм таҳсил билан шуғулланиб, шундан кейин «Шоҳнома»ни ёзишга киришиб, 30 йилда тамомлаган. Бу катта эпопеянинг ҳажми юз минг мисраъдан ортиқдир.

Фирдавсий Тус шаҳрида 1020—1026 йиллар орасида вафот этган.

98) *Султон Тўғрул* — Салжуқий ҳукмдорларининг охиригиси. Ироқда подшолик қилган.

99) *Шоҳ Шужоъ* — Эронда ҳукм сурган Оли Музаффар ҳукмдорларидан. Ўзи олим ва шоир ҳам бўлган. 1385 йили вафот этган.

100) *Хулоғухон (Ҳалокухон)* — Чингизхоннинг невараси, Элкония давлатининг биринчи ҳукмдори бўлган, 1283 йили ўлган.

101) *Темур Кўрагон* — 1336 йили туғилиб, 1405 йили 71 ёшида вафот этган машҳур жаҳонгир подшо — Амир Темур. Темурийлар сулоласининг асосчиси.

102) *Шоҳрух султон* — Амир Темурнинг тўртинчи ўғли, 1376 йили Самарқандда туғилган, 42 йил подшолик қилиб, 1446 йили вафот этган. Улуғбек Шоҳрухнинг ўғлидир.

103) *Саккокий* — XIV асрнинг охириги чораги ва XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган ўзбек шоирларидандир.

104) *Ҳайдар Хоразмий* — хоразмлик бу шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳозиргача керакли маълумотга эга эмасмиз. Ҳайдар Хоразмийнинг асосан Низомий Ганжавийнинг «Махзанул-асрор» дostonидан илҳомланиб ва кенг фойдаланиб ёзилган мазкур номдаги бир асари бизгача етиб келган.

105) *Атоий* — Тошкент билан Сайрам оралиғидаги бир қишлоқдан бўлиб, насаб жиҳатидан Аҳмад Яссавий қариндоши Исмоил ота авлодидан бўлганини Навоий «Мажолисун-нафоис»да қайд этади.

Атоий ижодининг барқ урган даври XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Атоий девони қўлёзмасининг бир нусхаси СССР ФА Осие институтининг Ленинград бўлимида сақланади.

106) *Муқимий* — Навоий билан замондош бўлган Ҳирот шоирларидан. Навоий «Мажолисун-нафоис»да: «Дарвеш машраб киши эрди. Суфия истилоҳатидан ҳам вуқуфи бор эрди... туркийгўй эрди, туркча таржеъ айтибдирким, хили чошниси бор... Қабри Ҳирийдадур» дейди. Ҳозиргача бу шоирнинг асарлари топилган эмас.

107) *Яқиний* — ўзбек адабиётида мунозара жанрини давом эттирган адиблардан бири. Унинг ўзбек тилида проза билан ёзилган «Уқ ва ёй мунозараси» асари бизгача етиб келган. Бу шоир ва адиб ҳам Навоий билан замондошдир.

108) *Амирий* — исми Юсуф бўлиб, Амирий тахаллусидир. XV асрнинг биринчи ярмида яшаган шоирлардан.

Амирий асарларини асосан ўзбек тилида, қисман форсийча ёзган. Унинг ўзбекча асарларидан бизгача етиб келганлари: 1) «Девон», 2) «Даҳнома», 3) «Банг ва чоғир мунозараси».

109) *Гадойий* — Навоийнинг энг улкан замондошларидан бири. У XV асрнинг бошидан охиригача қадар яшаган замонасининг машҳур шоирдир. Унинг ҳақида Навоий «Мажолис»да юксак баҳо беради ва икки ғазалидан намуна келтиради.

Гадойийнинг ғазалларидан бир қисми кейинги вақтда топилиб, нашр этилди.

110) *Мавлоно Лутфий* — Ҳиротнинг энг забардаст шоирларидан бўлиб, 1366/67 йиллар мобайнида турилган. У, Ҳиротнинг чека қишлоғи Деҳиканорда фақирона умр кечирди.

Лутфий ўз замонасининг туркигўй ва форсийгўй шоирдир. Лутфийнинг форс-тожик тилидаги шеърлари бизгача етиб келмаган. Бу улкан шоирнинг ўзбекча шеърлар девони ва «Гул ва Наврўз» номли гўзал дostonи нашр этилди.

Шоир Лутфий 99 йил умр кўриб, 1465/66 йилларда Ҳиротда вафот этди.

111) *Султон Бобир (Абдулқосим Бобир)* — 1452 дан 1457 йилгача Хуросонда ҳукмронлик қилган. Навоийнинг айтишича, «Дарвешваш, фоний сифат ва қарим ахлоқ киши» бўлган ва таъби ҳам назм айтишга мойил экан. Форсий ва туркий тилларда шеърлар ёзган.

1457 йилда ўлдирилган.

112) *Султон Ҳусайн Баҳодирхон* — Султон Ҳусайн Бойқаро, Ҳусайн Бойқаро номлари билан машҳур бўлган бу Хуросон ҳукмдори теурурий наслининг охириги подшоларидандир. У, 1438 йили туғилган, 1469 йили Ҳиротда тахтга ўтириб, 37 йил ҳукмронлик қилди.

Султон Хусайн билан Алишер ёшликдан яқин муносабатда бўлдилар, бирга ўқиб, бирга тарбияландилар. У тахтга ўтиргандан кейин Навоийни Самарқанддан олдириб келиб, сиёсий ва давлат арбоби даражаларига кўтарди. Навоий билан биргаликда катта сиёсий, илмий ва адабий ишларни олиб борди. Ўзбек тили ва адабиётини ривожлантириш бобига Навоий билан ҳамкорликда зўр кураш олиб борди. Бу курашнинг исботи учун махсус насрий рисола ёзди. Ажойиб лирик шоир сифатида Хусайний тахаллуси билан махсус шеърый девон тузди. Бу девондаги байтларнинг адабий таҳлили учун Навоий «Мажолисун-нафоис»да бутун бошли бир бобни—8-мажлисни бағишлаган, гоят юксак баҳолаган. Насрий рисоласини ва унинг аҳамиятини, Навоий, юқорида кўрганимиз каби, «Муҳокаматул-луғотайн»да эслатиб ўтади.

Султон Хусайн Бойқаро Навоийдан 5 йил кейин 1506 йили Хиротда вафот қилди.

113) Калом аҳлига тарфия ва ибтиҳотлар сўз аҳли (шоир ва адиблар)га шодлик ва осойишталик.

114) Уторид (Аторид) — сайёралардан (Меркурий планетаси), қалам аҳллариининг ҳомийси дейдилар.

115) Ал-мутакаллим — сўзловчи, сўз эгаси, сўз устози.

116) «Муҳокаматул-луғотайн» — икки тил муҳокамаси, икки тил ҳақида муҳокама.

117) Рубойида айтилишича, асарнинг ёзилиш тарихи жумодиул — аввал оғи, чоршанба кун, 905 ҳижрий йилидир. Бу тарихни ҳозир амалдаги милодий йил ҳисобига айлантирилса: 18 декабрь 1499 йилга тўғри келади. Рубойида оғининг нечанчиси экани кўрсатилмаган, декабрь ойида 4 та чоршанба (4, 11, 18, 25) бор. Биз булардан ўртағини олиб 18 декабрь дедик.

Навоий бу якуновчи асарини ўлимидан икки ойча муқаддам ёзиб тугатганлиги мавқур тарихдан маълум бўлади.

«МЕЗОНУЛ-АВЗОН» ҲАҚИДА

«Мезонул-авзон» гениал Навоийнинг адабий меросида ва адабиётимиз тарихида муҳим ўрин тутди. У, ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос бир даврда майдонга келди ва адабиётимизнинг шаклланишида ва ривожланишида жуда катта роль ўйнади.

«Мезонул-авзон»нинг аҳамиятини умумийроқ равишда бўлса ҳам тасаввур этиш учун, ақалли унинг ёзилиши, майдонга келиш сабабларини аниқлаб чиқиш кифоядир.

«Мезонул-авзон» қайси шароитда ва нима мақсад билан ёзилди?

«Мезонул-авзон» аруз назариясига бағишланган асардир. Аммо «Мезонул-авзон»ни аруз назариясини ўзбек тилида популярлаштириш учунгина ёзилган оддий қўлланма деб ҳисоблаш хато бўлур эди.

Навоий бутун поэтик ижод соҳасида бўлганидек, илм соҳасида, шу жумладан, аруз илми соҳасида ҳам ўз замонасининг энг пешқадам олимларидан ўрганди. Чунончи, Навоий «Мажолисун-нафоис»да, ёшлигида мавлоно Дарвеш Мансурнинг аруз ҳақидаги рисоласини ўқитганини ёзди. «Мезонул-авзон»дан Навоийнинг ўзидан аввалги энг машҳур арузчилар: Шамс Қайс, Хўжа Наср Тусий ва

Абдурахмон Жомийдан фойдалангани ва шунингдек, аруз илмининг асос солувчиси Халил ибн Аҳмаднинг илмий назариялари билан таниш экани кўриниб турибди.

«Мезонул-авзон» маълум даражада Навоийнинг ана шу билимларини йиғиб, системага солган ва тушунтириб берган асаридир.

Аммо «Мезонул-авзон» учун бу сифат характерли эмас. Унинг учун бошқа сифат характерлироқдир: «Мезонул-авзон» аруз илмининг проблемаларини популяраштириш мақсадидагина эмас, балки аруз проблемаларининг бирмунча янгича талқинини бериш ва арузни бойитиш мақсадида ёзилган асардир.

«Мезонул-авзон»нинг бутун мундарижаси ана шундан гувоҳлик беради.

Навоий «Мезонул-авзон»да арузнинг ҳаммага маълум қондаларини тушунтириш билангина чегараланмайди, балки арузга қўшимчалар ва янгиликлар киргизади.

Арузни қўшимчалар ва янгиликлар билан бойитиш ва мукамаллаштириш Навоийда икки йўл билан боради: 1) араб ва форс тилларидаги поэзияда қўлланилиб келган аруз системасига қўшимчалар киргизиш, 2) ўзбек поэзиясининг ва фольклорининг неча юз йиллик тажрибаларини биринчи мартаба текшириб, умумлаштириб, арузга таққослаб, арузга қўшимчалар киргизиб, уни (арузни) бойитиш.

Ўз олдига аруз назариясини фақат популяраштириш эмас, балки бойитиш ва мукамаллаштириш вазифасини қўйганини Навоий ўзи алоҳида кўрсатиб ўтади. Навоий ўз замонасида аруз бобида энг катта нуфузли қўлланмалардан бўлган Халил ибн Аҳмад, Хўжа Наср Тусий ва Абдурахмон Жомий қолганини, бу вазиларни аруздан ўзи топганини ва «Мезонул-авзон»га киргизганини ёзади.

Аммо бу — Навоий олдига қўйган вазифанинг бир қисмидир. Вазифанинг иккинчи, бундан ҳам жуда муҳим қисми шуки, Навоий тарихда биринчи ўлароқ, туркий (қадимий ўзбек) поэзиясининг формаль қондаларини ўрганмоқчи, умумлаштирмоқчи, чуқки, ўзбек поэзияси майдонга келгандан бери ҳеч ким унинг қонда ва қонунлари ҳақида ҳеч қандай асар ёзмагандир.

Навоий томонидан арузга киргизилган қўшимчалар ва янгиликлар арузнинг ҳамма проблемалари соҳасига оиддир.

Навоий, даставвал, арузнинг ҳар бир соҳасини олиб текширганда араб, форс поэзияси билан ўзбек поэзияси практикасини доимо таққослаб боради, арузнинг ҳар бобида араб-форс поэзиясига оид фикрларни айтиш билан бирга, шу соҳада ўзбек поэзиясидан қандай хулосага келиш мумкинлигини гапирди. Масалан: руқунларнинг майдонга келишини гапирар экан, Навоий арузнинг руқунлари ҳам араб, ҳам форс ва туркий халқлар поэзиясида бир хил майдонга келишини айтиб ўтади:

Арузнинг асоси бўлган асллар ҳақида ва араб поэзиясида саккиз асл қўлланиши ҳақида гапирар экан, Навоий яна бу масала туркий халқлар поэзиясида қандай ҳал қилиниши масаласини қўлади. Навоийнинг фикрича, арузнинг саккиз асл руқундан бештаси (мафойийнул форсий поэзияда кўпроқ ишлатилади, бошқа аслларнинг ишлатилиши жуда ҳам кам (мустасно тариқасида) учрайди.

Шуниси характерлики, Навоий аслларнинг виҳофот ва фурути бобида фақат шу беш аслигагина тўхтади, форс ва ўзбек поэзиясида учрайдиган (ёки кам учрайдиган) аслларнинг виҳофотини таъна

этмайди. Бу билан, бизнингча, Навоий ўз олдига қўйган вазифанинг спекцификасини (ўзбек ва форс арузини ўрганишни) уқтириб ўтади.

Баҳрлар бобига келганда ҳам Навоий арузда қабул қилинган 19 баҳрнинг қайси бири турк-форс ва қайси бири араб поэзиясида татбиқ этилиши масаласига муфассал тўхтайти.

Навоий аруздаги баҳрлардан тавил, мадид, басит, вофир ва комил баҳрларини алоҳида ажратади ва уларнинг ўзбек ва форс поэзиясида кам ишлатилишини қайд этади.

Шуни унутмаслик керакким, бу қисқача фикрлар тагида Навоий томонидан узоқ йиллар мобайнида олиб борилган ҳар тарафлама ва кенг текшириш иши ётади. Бундай қисқача фикрнинг ҳар бири Навоий томонидан арузнинг ўзбек ва форс адабиётида татбиқини ўрганиш устида қилинган катта меҳнатнинг натижасидир.

Баҳрларни группалаб, маълум доираларга жамлаганда, Навоий арузда маълум мухталифа ҳам мунтазиъа доираларига яна уч доира қўшимча қилади ва уларнинг қандай қилиб майдонга келтирилганини тушунтиради.

1) «Доираи мужтамаи» Навоий томонидан аруз системасида биринчи мартаба юзага келтирилган доиралардандир. Навоий мунсарих, муворих, муқтазаб, мужтасс, сари, жадид, қариб, хафиф ва мушокил баҳрларининг солим (ўзгартилмаган, бутун) шакллари орасида умумийлик топади ва бу умумийликни уларни бир доирага киргизиш билан ифода этади.

2) «Доираи мухталифа»ни Навоий шеърда кам ишлатиладиган комил ва вофир баҳрларидан тузади. Навоийдан аввалги арузчиларда бу доира кам учраган:

3) «Доираи муштабиҳа» доираси ҳам аруз назарияси учун янгиликдир. Навоий уни араб поэзиясига хос бўлган тавил, мадид ва басит баҳрларидан тузади.

Тақтеъ масалаларига Навоий «Мезонул-авзон»да жуда батафсил тўхтайти. Бу бобда Навоий ўзбек тилининг ва ўша вақтдаги имлонинг хусусиятларидан келиб чиқадиган бир кўп янги хулосаларни келтиради.

Баҳрлар ва вазнлар ҳақидаги бобнинг охири, «Мезонул-авзон»нинг жуда қимматли қисмидир. Бу жойда Навоий туркий халқларнинг ёзув поэзияси ва фольклор тажрибаси асосида арузнинг вазнлар бобига ва умуман поэтиканинг жанрлар бобига фавқулодда аҳамиятли қўшимчалар қилади. Навоийнинг фикрича, одатда аруз ҳақидаги китобларда келтириладиган вазнлардан ташқари, яна бир неча вазн борким, ажам (форс ва ўзбек) шоирларининг сўнгилари ва Навоийнинг замондошлари асарларида учрайди, аммо арузга тааллуқи бўлса ҳам, аруз ҳақидаги китобларда қайд этилмаган.

Навоий томонидан жуда таъсирли деб таърифланувчи сўнгги шакл («чанги») шу жиҳатдан характерлики, у халқ поэтик шакллари дандир (Навоийнинг айтишича, «турк улуси зифоф ва қиз кўчирув» тўйларига они айтурлар», унинг бир наъби аруз қондаларига тўғри келмайди, яъни бармоқ вазнидадир).

Ҳаммаси бўлиб Навоий тўққизта янги вазн ва шеърый шаклни қайд этади. (Навоий уларнинг халқда машҳур номларини келтиради, ёки номи йўқ шакллари уларнинг аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атайти).

Навоийнинг шеърый шакллар ва вазнлар ҳақидаги фикрларининг яна бир муҳим томони бор. Вазнлар бобида Навоий фольклор поэ-

зиясининг метрикасига ҳам тўхтайтиди. Биринчидан, Навоий туркий халқларда аруздан бошқа яна мустақил поэтик вазн, метрик форма борлигини бир неча мартаба қайд этади.

«Мезонул-авзон»нинг майдонга келишига иккинчи катта сабаб Хуросон адабий доираларида аруз ҳақида (айниқса, ўзбек тилида) мукамал ва популяр асарга бўлган катта эҳтиёждир. Ўзбек адабий тилига асос солишни ўзига олий муддао билган Навоий бу эҳтиёжни сезмаслиги мумкин эмас эди.

«Мезонул-авзон» ёзилган даврда (XV асрнинг охири) аруз ўзбек ёзма адабиётида аллақачондан бери ягона ҳукмрон метрик форма бўлиб келаётган эди. «Кутадғу билик»нинг аруз билан ёзилганини эсга олсак, Навоий даврида энди аруз туркий адабиётда тўрт-беш аср умр кўрмоқда экани равшан бўлиб қолади. Аммо абуазнинг классик адабиётимизда XV асрдан аввал ҳам шунча узоқ умр кўрганига ва XV аср поэтик практикасида ҳукмрон ролни ўйнаётганига қарамай, қийин ва мураккаб аруз назариясини яхши биладиган кишилар кўп эмас эди.

«Мезонул-авзон» Навоийнинг замондошлари томонидан катта қаноат билан қабул этилгани бежиз эмасдир. Буни бу асарга Хондамир томонидан берилган юқори баҳодан кўриш мумкин: «Эҳсонлар эгаларидан энг гўзалининг (яъни Навоийнинг И. С.) таснифларидан тагин бири «Рисолаи мезонул-авзон»дир. Бу китоб туркий тилда аруз фани ҳақида ёзилган бўлиб, олий ҳазратнинг чуқур ва нозик шеърлар тўқишда жуда кўп истеъдодли ва ортик даражада маҳорати бор эканлиги мана шу китобдан аниқ маълум бўлади. Чунки у, ўтмишдаги олимлар ва шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир қанча мақбул баҳр қўшиб, аруз доирасига киритган».

«Мезонул-авзон» адабиётшуносликнинг муҳим соҳаларидан бири бўлган шеърнинг тузилиши назариясига бағишланган асардир. Алишер Навоий ўзининг бу асарида адабиётшунос сифатида майдонга чиқади. Машҳур «Мажолисун-нафоис» билан бир қаторда, «Мезонул-авзон» — Навоийнинг адабиётшунос сифатида адабиётимиз ва маданиятимиз тарихида ўйнаган ролини характерлайдиган илмий ва тарихий ҳужжатлардан биридир.

Иззат Султонов